

NOVUM

Heleen Kersten: 'In Amerika moet je nóg harder werken'

Zaak v/d Maand

Expressievrijheid op internet in het geding

Column

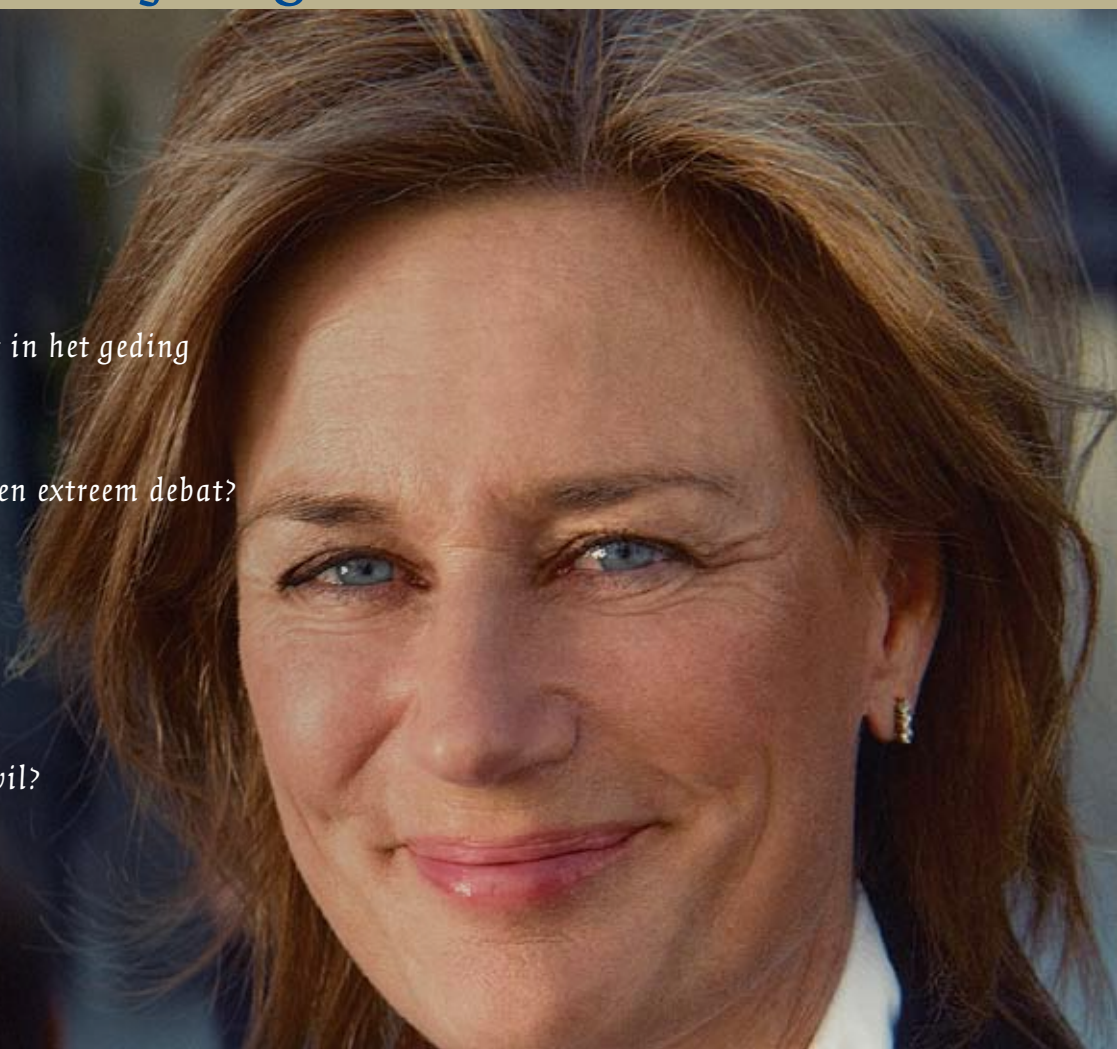
Moeten wij bang zijn voor een extreem debat?

Opinie

Hobbes in Kiev

Filosofie

Hoe definiëren wij de vrije wil?

Ben jij klaar voor morgen?

Schrijf je in via www.youngtalentgroup.nl
en wees als eerste op de hoogte van:

- Masterclasses
- Stages/vacatures
- Business courses
- En meer ...

youngtalentgroup

Waarde lezer,

Het is mei en het einde van het collegejaar is inmiddels in zicht. De laatste tentamens en de scriptie dienen nog afgerond te worden en dat is het tijd voor de zomer. Om u tijdens deze laatste fase toch nog enigszins geïnformeerd te houden over uw vakgebied hebben we met de redactie van NOVUM weer een mooi nummer voor u verzorgd.

Op de cover prijkt het gezicht van Heleen Kersten, advocaat en voormalig bestuursvoorzitter van het advocatenkantoor Stibbe. Velen onder u zullen ongetwijfeld bekend zijn met dit kantoor dus dat vormde een mooie aanleiding om het voormalig management eens te onderwerpen. Bovendien is het nog niet geheel vanzelfsprekend dat vrouwen een prominente positie innemen binnen de top van de advocatuur dus ook dat leverde de nodige gespreksstof op. Lees het interview, dat werd afgenomen door onze redacteuren Fatima Jarmohamed en Raphaël Donkersloot, in de rubriek 'in gesprek met'.

In de 'zaak van de maand' wordt dit keer aandacht besteed aan uit de uitspraak die het EHRM deed inzake de sluiting van een online nieuwsportal in Estland wegen beledigende reacties. Opvallend genoeg hield het Straatsburgse Hof de sluiting in stand. Anna Tsheichvili houdt deze zaak voor u nader tegen het licht. Ook de column van Niels Neve gaat over de vrijheid van meningsuiting. Een steeds terugkerend onderwerp dat recentelijk weer actueel werd door de uitlatingen van PVV-politicus Geert Wilders. In verband daarmee staat de opinie van Mohammad Sharifi over de gebeurtenissen rondom de schietpartij in Deurne die twee overvallers fataal werd. Wat nu te denken van de uitspraken van de hoofdofficier van justitie Bart Nieuwenhuizen en de reactie van de samenleving op het incident.

Een ander actueel onderwerp dat ook zeker u aandacht verdient vormen de ontwikkelingen in Oekraïne. Redacteur Rogier van Geel besloot deze kwestie te benaderen vanuit het perspectief van Thomas Hobbes. Deze filosoof, zoals degenen die het vak rechtsfilosofie hebben gevolgd ongetwijfeld zullen weten, heeft een theorie ontwikkeld over de legitimatie van de staatsmacht die in grote lijnen de moderne opvatting weergeeft. Lees de scherpe analyse in de 'Opinie'.

Afgelopen maand vond ook het symposium van de studievereniging voor criminologen 'Corpus Delicti' plaats. Het thema was dit jaar 'Rechtshandhaving in een wereld zonder grenzen'. Een zeer breed onderwerp waardoor het symposium niet alleen voor criminologen de moeite waard was. Raphaël Donkersloot en Thomas Weber waren erbij en deden voor u verslag.

In het kader van het Privatissimum, een onderdeel van de master privaatrecht, kregen studenten de opdracht om een stuk te schrijven voor NOVUM over het bodemrecht van de fiscus. Het winnende stuk valt in dit nummer te lezen en is geschreven door Jantine van Delft.

Tot slot nog een filosofische bijdrage van onze eindredacteur Maurits Helmich. Zijn bijdrage gaat over de 'vrije wil'. Een zeer relevant onderwerp gelet op de fundering van ons strafrecht. Rest mij niets anders dan u heel veel leesplezier toe te wensen en boven ook veel succes met de laatste lootjes van dit academisch jaar.

Maurice Jeurissen
Hoofdredacteur NOVUM

Volg ons op

NOVUM

@NOVUM_Law

De jonge meesters van Pels Rijcken

Als advocaat bij Pels Rijcken sta je regelmatig in de rechtszaal. Procederen, pleiten... het echte werk. Dat vraagt om passie, overtuiging en vooral vakmanschap. En als je ergens het juridische vak tot in je vingertoppen leert beheersen, dan is het bij Pels Rijcken. Dat zeggen wij, dat zegt de branche. Maar natuurlijk moet je dit zelf ervaren. Laten we snel kennis maken. Tijdens een zitting, masterclass of student-stage. Ga naar www.pelsrijcken.nl/jongemeesters of scan de QR-code. Tot zo.

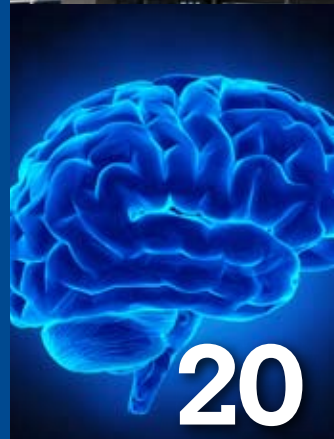

Pels Rijcken **Bron van inzicht**

Pels Rijcken
& Droogleever
Fortuijn *advocaten*
en *notarissen*

Inhoudsopgave

1	Voorwoord	
3	Inhoudsopgave	
4	Zaak v/d Maand	<i>Expressievrijheid op internet in het geding</i>
6	In Gesprek met	Heleen Kersten
9	Column	Uitingsvrijheid
10	Opinie	<i>De rancuneuze aanbrengrers van Deurne</i>
12	Privatissimum	<i>Het bodem(voor)recht van de Nederlandse fiscus: still going strong of een hard gelag?</i>
16	Het Verslag	<i>Grenzeloze misdaad: het Symposium van CoDe</i>
18	Advertorial	<i>Roderick en Lisette, advocaat-stagiaires bij Stibbe</i>
20	Filosofie	<i>'Maar ik voel me vrij!' Verschillende niveaus van debat over de vrije wil</i>
23	Ter leering ende vermaeck	
24	Opinie	<i>Hobbes in Kiev</i>
26	Verenigingen	
28	Faciliteitszaken	<i>Een snoepwinkel voor de kenniss</i>
29	Prof. Kinneging	<i>Ik geloof in de mensenrechten. Amen</i>

NOVUM is het maandblad van de Juridische Faculteitsvereniging Grotius te Leiden. NOVUM is ontstaan uit een fusie tussen het faculteitsblad Trias (1968) en het blad Request (1999) dat werd uitgegeven door het rechtenmentoraaat Appèl.

NOVUM is aangesloten bij de Stichting Landelijk Overleg Juridische Faculteitsbladen (LOJF).

Oplage: 1.250 exemplaren
Ontwerp: R.W. Bouwman
Druk: JP Offset
ISSN-nummer: 1567-7931

U kunt NOVUM vinden bij de ingang van de faculteit, de C-gang op de begane grond, het restaurant en bij C131. De redactie behoudt zich het recht voor ingeleverde stukken niet te plaatsen of te wijzigen. De inhoud van de artikelen vertegenwoordigt niet noodzakelijkerwijs de mening van de redactie.

© Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden gereproduceerd zonder voorafgaande toestemming van de redactie.

Redactie

Hoofdredacteur
Maurice Jeurissen (06 34 34 38 39)
novum@law.leidenuniv.nl

Eindredacteur
Maurits Helmich (06 34 45 30 57)
novum@law.leidenuniv.nl

Redacteurs
- Tjalling Reijnders
Tjalling_reijnders@gmail.com
- Raphaël Donkersloot
raphaeldonkersloot@hotmail.com
- Thomas Weber
Thomas_91_91@hotmail.com
- Anna Tsheichvili
Anna_tsheichvili@hotmail.com

- Rogier van Geel
rogier_van_geel@hotmail.com
- Niels Neve
nielsneve@live.nl
- Mohammad Sharifi
malayerr1@hotmail.com
- Fatima Jamohamed
f.n.jamohamed@gmail.com

Adviesraad
- Prof. Dr. A.O. Lubbers
- Mw. Drs. A.F.M. van der Helm
- Mw. Mr. C. de Kruif
- Mr. G.K. Schoep
- Céril van Leeuwen, Assessor Fdr
- Koen Hamelink, praeses JfV Grotius

Contact
novum@law.leidenuniv.nl

Zaak v/d maand

Expressievrijheid op internet in het geding

De expressievrijheid op internet, een ingewikkeld vraagstuk dat steeds meer opspeelt met de voortschrijden van de digitale samenleving. Heeft een *blogger* bijvoorbeeld dezelfde rechten en plichten als een journalist? En is een nieuwsforum met gebruikersinhoud aansprakelijk voor de inhoud van dit forum? Laatstgenoemde vraag werd op 13 oktober 2013 beantwoord door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM).¹ Deze zaak, namelijk Delfi AS/Estland, heeft echter wel voor veel ophef gezorgd. Het EHRM heeft namelijk de veroordeling van een online nieuwsportal wegens scheldproza in een aantal lezersreacties op het forum bevestigd. Maar gaat een dergelijke veroordeling niet te ver? Tast deze namelijk niet zeer sterk de expressievrijheid op internet aan?

Delfi is een mediagroep en exploiteert in Estland een populair nieuwsportal. Op deze nieuwssite was de lezers opgeroepen geen bedreigingen, beledigingen of vulgare obsceniteiten te uiten. Er was tevens een meldtoets voor inbreuken op deze spelregels: als een bericht als ongewenst werd aangeklikt wegens beledigende of hatelijke bewoordingen, werd het verwijderd door Delfi. L., de eiser in deze zaak, had een artikel in de lezersrubriek van de nieuwssite geplaatst over het openhouden van veerponten tussen het vasteland en sommige eilanden in de Baltische zee. Op dit artikel ontstond felle kritiek onder de lezers. Ruim een maand nadat de reeks beledigende lezersreacties met felle kritiek op L. was geplaatst, eiste de L. via zijn advocaten de onmiddellijke verwijdering van deze berichten. Daarbovenop eiste de man een fikse schadevergoeding. Op dezelfde dag verwijderde Delfi nog de beledigende en hatelijke lezersreacties. En toch werd Delfi door de nationale rechtscolleges in Estland veroordeeld. Het werd namelijk verantwoordelijk geacht voor wat de lezers via het nieuwsportal online hadden gezet, desondanks het tijdelijke karakter ervan.

Delfi had voor het EHRM aangevoerd dat het nieuwsportal slechts fungeerde als soort ‘host-provider’ voor de lezersreacties. Volgens de regelingen in de Richtlijn elektronische handel zou Delfi in dat geval niet aansprakelijk zijn voor de hatelijke of beledigende inhoud, het verwijderde na de melding immers direct de gewraakte berichten. Ook pleitte Delfi voor het feit dat het Europees recht nadrukkelijk voorschrijft dat de lidstaten

geen verplichtingen mogen opleggen aan de internetproviders om vooraf – en dus censurerend – alle inhoud te controleren van de gebruikers. Het EHRM kon zich niet vinden in die argumentatie: Delfi was namelijk volgens de nationale rechtscolleges als nieuwsportal te vergelijken met een uitgever van bijvoorbeeld een krant en was hierom geen internetdienstverlener. Daarnaast had Delfi volgens het EHRM onvoldoende voorzorgen genomen om te voorkomen dat lasterlijke en hatelijke uitingen openbaar werden gemaakt. De duidelijke waarschuwing aan de lezers om dergelijke berichten niet te plaatsen en een meldtoets om ongepaste berichten meteen te verwijderen, waren volgens het EHRM niet toereikend. Het EHRM oordeelde dat Delfi dergelijke beledigende en hatelijke reacties had kunnen verwachten. Hierop diende Delfi dan ook te anticiperen. Het EHRM beklemtoonde ook het commercieel karakter van de nieuwssite, met de advertentie-inkomsten die een zeer grote inkomstenbron vormen. Deze inkomsten mochten voor de site geen drijfveer zijn om bij dergelijke reacties een oogje toe te knijpen of pas later in te grijpen.

Delfi had voor het EHRM aangevoerd dat het nieuwsportal slechts fungeerde als soort ‘host-provider’ voor de lezersreacties.

De rechters van het EHRM oordeelden dan ook unaniem dat de veroordeling van Delfi geen schending van artikel 10 EVRM² opleverde; er vond aldus geen schending van de persvrijheid plaats.

Deze uitspraak heeft voor heel wat opschudding gezorgd. Men vreest namelijk dat het arrest de deur openzet voor censuur door websitebeheerders en uitgevers van online nieuwsmedia. Hierom is er dan ook veel tumult veroorzaakt op nieuwsfora, op websites en in kringen van internetorganisaties en burgerinitiatieven die opkomen voor de uitingsvrijheid op internet. Volgens sommigen is door het EHRM een groot deel weggenomen van de expressievrijheid op internet. Dit arrest legt ook een zeer zware verantwoordelijkheid bij het Delfi-nieuwsportal. Immers, uitgevers

en forumbeheerders blijven dus niet gevrijwaard van aansprakelijkheid wanneer zij onrechtmatige of strafbare inhoud na kennisgeving onmiddellijk van hun site halen. Er wordt van hen dus ook verwacht de inhoud van tevoren te modereren. Eventuele onbetamelijke uitingen dienen dan weg te worden gefilterd, met name wanneer deze anoniem geplaatst worden. Anders dreigt aansprakelijkheid, althans voor zover de nationale wet dit voorziet. Zoals in Estland dus, met de veroordeling van Delfi tot gevolg.

Men vreest dat het arrest de deur openzet voor censuur door websitebeheerders en uitgevers van online nieuwsmedia.

Echter, de uitspraak van het EHRM is niet definitief. Delfi heeft namelijk op 10 januari 2014 op grond van artikel 43 EVRM³ een verzoek ingediend tot verwijzing naar de Grote Kamer van het EHRM. Delfi had bij dit verzoek wel enkele omstandigheden tegen. Allereerst wordt slechts een zeer klein deel van de zaken in Straatsburg verwezen naar de Grote Kamer. Er moet dan goed worden gespecificeerd dat de betreffende zaak een belangrijke vraag oproept omtrent de interpretatie of toepassing van artikel 10 EVRM. Tevens moet er sprake zijn van een ernstige kwestie van algemeen belang. Een ander punt dat in het nadeel was voor Delfi, was het feit dat het arrest van 10 oktober 2013 unaniem is uitgesproken. Ondanks deze tegenwinden, heeft de Grote Kamer op 18 februari 2014 het beroep van Delfi geaccepteerd en is de beroepsprocedure van start gegaan. Delfi werd bij het doen van het beroep gesteund door een zeer lange lijst van allerlei belangenorganisaties en verenigingen die staan voor uitingvrijheid op internet of uitingvrijheid *an sich*. Deze maatschappelijk steun heeft de Grote Kamer ongetwijfeld meegenomen in de overweging het beroep te accepteren of niet.

Gezien de beroepsprocedure pas kort geleden is aangevangen, is het wachten op de uitspraak. Wel kan er al worden gesteld dat wat de Grote Kamer ook mocht oordelen, het zal een uitspraak zijn die weer wat zal bijdragen aan de duidelijkheid met betrekking tot expressievrijheid op internet. Immers, een goed gereguleerde en transparante omgeving moet tevens worden nagestreefd in de digitale samenleving. ■

¹ 10 oktober 2013, EHRM, appl.no. 64569/09 (Delfi AS/Estland)

² Artikel 10 – Vrijheid van meningsuiting

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid een mening te koesteren en de vrijheid om inlichtingen of denkbeelden te ontvangen of te verstrekken, zonder inmenging van enig openbaar gezag en ongeacht grenzen. Dit artikel belet Staten niet radio-omroep-, en bioscoop- of televisieondernemingen te onderwerpen aan een systeem van vergunningen.
2. Daar de uitoefening van deze vrijheden plichten en verantwoordelijkheden met zich brengt, kan zij worden onderworpen aan bepaalde formaliteiten, voorwaarden, beperkingen of sancties, die bij de wet zijn voorzien en die in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid, territoriale integriteit of openbare veiligheid, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, de bescherming van de goede naam of de rechten van anderen, om de verspreiding van vertrouwelijke mededelingen te voorkomen of om het gezag en de onpartijdigheid van de rechterlijke macht te waarborgen.

³ Artikel 43 – Verwijzing naar de Grote Kamer

1. Binnen een termijn van drie maanden na de datum van de uitspraak van een Kamer kan elke bij de zaak betrokken partij, in uitzonderlijke gevallen, verzoeken om verwijzing van de zaak naar de Grote Kamer.
2. Een college van vijf rechters van de Grote Kamer aanvaardt het verzoek indien de zaak aanleiding geeft tot een ernstige vraag betreffende de interpretatie of toepassing van het Verdrag of de Protocollen daarbij, dan wel een ernstige kwestie van algemeen belang.
3. Indien het college het verzoek aanvaardt, doet de Grote Kamer uitspraak in de zaak.

In gesprek met

Heleen Kersten

Na het afronden van haar rechtenstudie in Leiden begon Heleen Kersten in 1989 te werken voor het advocatenkantoor Stibbe, waar zij in 1997 partner werd. Ze is gespecialiseerd in het ondernemingsrecht en doet overnames en kapitaalmarkttransacties en adviseert over corporate governance. Van 2008 tot en met 2013 was zij bestuursvoorzitter van Stibbe. NOVUM ging met haar in gesprek over onder meer haar carrière, de kredietcrisis en vrouwen in topfuncties.

Hoe bent u terecht gekomen op de plek waar u nu bent?

“In eerste instantie had ik de advocatuur helemaal niet in gedachten. In 1983 begon ik met mijn studie rechten in Leiden, waar ik mij het laatste anderhalf jaar specialiseerde in het bedrijfsrecht met het idee dat ik later in het bedrijfsleven zou terechtkomen.”

“Tijdens de eerste jaren vond ik de rechtenstudie nogal droog en saai. Desalniettemin rondde ik mijn studie nominaal af en was ik dus al na vier jaar klaar. Maar mijn studententijd

was gevoelsmatig nog niet klaar. Ik wilde mijn gezellige studentenhuus nog niet verlaten. Bovendien waren al mijn vrienden nog gewoon aan het studeren; binnen vier jaar afstuderen was in die tijd nog erg ongebruikelijk. Ik besloot dus om mijn studententijd met twee jaar te verlengen door fiscaal recht te gaan studeren.”

“Tijdens de twee jaar dat ik me op deze nieuwe studie richtte, begon ik meer interesse te krijgen voor het recht. In de studie fiscaal recht raakte ik met name geïnteresseerd in het vak Internationaal Belastingrecht, dat toen werd gegeven door prof. Van Raad. Naar aanleiding van dit vak wilde ik me graag verder verdiepen in het internationale belastingrecht door in het buitenland fiscale vakken te volgen. Maar uitwisselingen met buitenlandse universiteiten werden in mijn studietijd nog niet of nauwelijks verzorgd door de universiteit. Samen met ongeveer twintig andere fiscale studenten organiseerde ik daarom zelf een uitwisseling. Uiteindelijk kon ik in 1988 aan de University of Flo-

rida in Gainesville enkele fiscaalrechtelijke en ondernemingsrechtelijke vakken volgen.”

“Aan het eind van mijn studie besloot ik advocaat te worden. Stibbe vond ik een interessant kantoor omdat dit kantoor als eerste begonnen was met de fiscale advocatuur. Hoewel ik besloten had om advocaat in de ondernemingsrechtelijke praktijk te worden, sprak een kantoor dat de toegevoegde waarde zag van de combinatie van de ondernemingsrechtelijke praktijk met de fiscale praktijk mij aan. Mijn fiscale achtergrond is altijd een nuttige toevoeging geweest. Het is als advocaat altijd goed om een bepaald cijfermatig inzicht te hebben.”

U heeft ook een jaar gewerkt bij Davis Polk in New York. Hoe heeft u de werkmentaliteit in Amerika ervaren?

“Via Stibbe heb ik de mogelijkheid gekregen om bij een bevriend kantoor in New York te werken, Davis Polk. In Nederland had ik

de eerste jaren al tamelijk hard gewerkt, maar daar heb ik ondervonden dat er naast ‘hard werken’ ook ‘nóg harder werken’ bestaat. In Nederland wordt er toch een bepaald urgen-

tiecriterium gehanteerd. In hoeverre is het ‘s avonds of in het weekend doorwerken daadwerkelijk noodzakelijk? In Amerika daarentegen, is een dergelijk criterium niet aan de orde. De gedachte is eerder: waarom uitstellen tot morgen als het vanavond ook kan? Als je voor vrijdagavond kaartjes hebt voor het theater, wordt er daar van je verwacht dat je niet eens meer aan het theater denkt in het geval dat zich op het laatste moment een spoedeisende opdracht aandient.”

“Maar ook in Nederland kunnen de werkdagen soms lang zijn. Dat hoort nu eenmaal bij de praktijk van fusies en overnames. In bepaalde periodes is het ontzettend druk, en dan moet je wel flexibel kunnen schakelen. Gelukkig woon ik op loopafstand van het kantoor waardoor ik sociale aangelegenheden – zoals toen mijn dochter klein was het bijwonen van een balletvoorstelling – zonder al te veel moeite kan combineren met mijn zakelijke leven.”

Regelgeving loopt nu eenmaal altijd achter de feiten aan.

Als advocaat kun je heel veel van jezelf kwijt in je werk en mijns inziens bestaat dé advocaat dan ook niet.

Uw praktijk is direct geraakt door de kredietcrisis. Denkt u dat er bepaalde lessen voor juristen vallen te trekken uit deze crisis?

“Een belangrijke oorzaak van de crisis ligt bij de complexiteit van de financiële producten die door interne en externe toezichthouders niet werd doorgrond. Het is niet de taak van de advocatuur om risico’s verbonden aan beleggingen in complexe producten in te schatten of daarop toezicht te houden. Advocaten moeten hun cliënten wegwijs maken in de complexe regelgeving die met dat toezicht heeft te maken. Advocaten dragen bij aan de transparantie van het systeem en moeten niet adviseren over zaken die ze zelf niet snappen. Onze jonge medewerkers probeer ik zoveel mogelijk daarvan bewust te maken. Advocaten moeten niet bang zijn om vragen te stellen. Een advocaat die bij ons wordt aangenomen is slim genoeg dus als hij (of zij) het niet begrijpt, dient hij de cliënt te vragen om verduidelijking.”

“Een andere probleem is dat er een wereldeconomie is ontstaan terwijl er geen internationale rechtsorde is. Bovendien loopt regelgeving altijd achter de feiten aan. Met de bankenunie wordt op Europees vlak een stap in de goede richting gezet, maar daarmee is nog geen sprake van harmonisatie op mondiaal niveau.”

Toen u bestuursvoorzitter was, heeft Stibbe samen met een extern bureau een onderzoek naar de interne belemmeringen voor vrouwen op de werkvloer gedaan. Kunt u daar iets meer over vertellen?

“Dit onderzoek in 2008 was bedoeld als nulmeting om tot een goed diversiteitsbeleid binnen Stibbe te komen. De reden daarvoor was dat substantieel meer vrouwen dan mannen advocatenkantoren verlieten in de jaren voordat zij beoordeeld konden worden voor het partnerschap. Men zou hieruit kunnen concluderen dat vrouwen minder ambitieus zijn dan mannen. Uit het onderzoek bleek echter het tegendeel: het leeuwendeel van de vrouwen heeft de ambitie om een topfunctie te bekleden. Wat bleek is dat vrouwen hun kansen minder hoog inschatten dan mannen. Vrouwen bleken meer dan mannen behoefte te hebben aan transparantie over beoordelingscriteria en over de mogelijkheden om flexibel te werken en aan dagelijkse feedback.”

“Ons diversiteitsbeleid heeft geleid tot beter talent management van vrouwen en mannen. Zo voeren medewerkers een-op-een mentor gesprekken met een partner van een andere afdeling. In deze gesprekken kunnen ze praten over het verloop van hun carrière en krijgen zij advies en feedback. Vrouwelijke medewerkers

stellen dergelijke gesprekken erg op prijs, maar ook de mannelijke medewerkers zijn ermee geholpen.”

“Als bestuursvoorzitter heb ik al met al veel aandacht besteed aan het diversiteitsbeleid. Als je de kans krijgt als vrouw door je positie om daar actief mee aan de slag te gaan heb je daarin ook wat mij betreft een verantwoordelijkheid. Diversiteitsbeleid bij kantoren en bedrijven moet ertoe leiden dat de groep waaruit mensen voor een toppositie worden gekozen uit evenveel mannen als vrouwen bestaat. Bij veel bedrijven in Nederland is dat nog niet het geval omdat jarenlang meer vrouwen dan mannen zijn uitgestroomd, maar er is wel voortgang doordat steeds meer bedrijven aandacht aan diversiteit besteden.”

Sinds 1 januari 2014 bent u teruggetreden als bestuursvoorzitter van Stibbe. Wat ziet u als uw volgende uitdaging?

“Als bestuursvoorzitter besteed je minder tijd aan het vak als advocaat. Ik vind besturen leuk maar ben ook een advocaat in hart en nieren. Als advocaat kun je heel veel van jezelf kwijt in je werk en mijns inziens bestaat dé advocaat dan ook niet. Door mijn ervaring als bestuursvoorzitter, zal het vak weer een andere betekenis en invulling voor me hebben. Ik vind het leuk om me er weer in te storten. Of ik les zou willen geven aan de universiteit? In mijn studietijd heb ik een gastcollege bijgewoond van iemand uit de praktijk. Ik heb toen erg veel waarde gehecht aan een dergelijk verhaal van iemand uit de praktijk en met deze ervaring in gedachten heb ik in het verleden zelf ook vaak gastcolleges verzorgd in Rotterdam. Toen ik bestuursvoorzitter werd kostte het me echter teveel tijd. Nu heb ik andere nevenfuncties waar ik in combinatie met mijn advocatenpraktijk meer dan een voltijdbaan aan heb. Voorlopig denk ik dus niet aan een andere uitdaging elders.”

Wat zou u de studenten als advies willen meegeven?

“Probeer je zo goed en breed mogelijk te oriënteren alvorens je de arbeidsmarkt opgaat. Wees daarbij niet blind voor de werkgebieden waarvan je denkt dat je het niet interessant zult vinden. De advocatuur trok mij eerst ook niet aan, met name omdat ik daarbij – ten onrechte – alleen dacht aan het strafrecht. Studenten hebben nu gelukkig meer mogelijkheden om met allerlei werkgebieden kennis te maken. Ook kunnen studenten tegenwoordig meer dan ooit over de eigen grenzen kijken. Een tijd in het buitenland studeren is erg verrijkend en verruimt je blik. Verbreed dus je horizon en maak zoveel mogelijk gebruik van de vele mogelijkheden!”

Column

Uitingsvrijheid

Wanneer je aan een willekeurig persoon op straat zou vragen of diegene voor een zo breed mogelijke vorm van vrijheid van meningsuiting is, wordt dit over het algemeen bevestigend beantwoord. Wanneer je dan vraagt of bijvoorbeeld het ontkennen van de Holocaust, of een uitlating van racistische aard jegens een bepaalde groep bestraft zou moeten worden, wordt er daarna toch weer hevig getwijfeld aan het antwoord op de eerder gestelde vraag. Dit geeft weer hoe lastig, en vaak ook emotioneel de discussie omtrent de vrijheid van meningsuiting is.

Afgelopen tijd is er dan ook wederom veel te doen geweest omtrent de vrijheid van meningsuiting.

De uitspraak van PVV-leider Geert Wilders over de (criminele) Marokkaanse bevolking in Nederland heeft ten tijde van de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen weer veel stof doen opwaaien. Evenals het recente oordeel van de Hoge Raad om het arrest van het Hof Arnhem-Leeuwarden te vernietigen, en pedo-vereniging Martijn alsnog te ontbinden en te verbieden. Wanneer het gebeurt dat zo'n zaak voor de rechter komt, wordt er een afweging gemaakt door de rechter tussen de verschillende rechten, belangen en waarden van partijen. Dat de onafhankelijke rechter in Nederland groepen en individuele personen beschermt is een goede zaak. Toch is het de vraag of het wenselijk is in een democratische samenleving als de onze om de uitingsvrijheid strafrechtelijk te beperken. Of kwetsende, dan al niet schadelijke uitspraken, door de rechter moeten worden beoordeeld op strafbaarheid is mijns inziens dan ook een belangrijke vraag.

De wetgever heeft in artikel 137c Sr bepaald dat het opzettelijk beledigen van een groep mensen wegens hun ras, godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, geaardheid, psychische of lichamelijke handicap strafbaar is. Verder is in artikel 137d Sr het aanzetten tot haat of discriminatie van mensen, of gewelddadig optreden tegen persoon of goed strafbaar gesteld. Degene die zich uitlaat in strijd met deze wetsartikelen, aanvaard dus het risico op de gevolgen van zo'n uitspraak. Dat kunnen uitbarstin-

gen van geweld zijn, of dreigende haat en racisme jegens een bevolkingsgroep. Wanneer de rechter dit bewezen acht, kan er een veroordeling volgen. Het is dus aan de rechter om te oordelen of de gedane uitlating strafbaar is of valt onder de vrijheid van meningsuiting. Naast het feit dat de rechter kan ingrijpen, is het goed om op te merken dat vanwege alle commotie er ook gelijk een maatschappelijk debat plaatsvindt. Veel media platformen zoals kranten en online fora, stromen dan haast over van de reacties en (veroordelende) meningen van voor- en tegenstanders. Het belang van zo'n debat is dan ook niet te onderschatten. Een goed voorbeeld is het argument van de uiting waarmee de Holocaust wordt ontkennt. Is het niet veel belangrijker om via discussie te benadrukken hoe ridicuul een dergelijke uiting is, door onder andere terug te reflecteren op de gebeurtenissen tijdens de

Tweede Wereldoorlog en hier lering uit te trekken, dan dat een dergelijke uitspraak strafrechtelijk wordt bestraft? Het uiteindelijke gevolg van zo'n debat is over het algemeen dan ook dat er een maatschappelijke consensus ontstaat betreffende de uiting. Het is dan ook mijns

inziens belangrijk dat op die manier wordt aangegeven dat zo'n uiting 'niet kan'. De rechter beperkt door de strafbaarstelling van de uiting, de vrijheid van meningsuiting toch weer enigszins door de grenzen hiervan scherper te stellen. Bovendien is de rechter een jurist, wiens oordeel niet altijd door de bevolking worden begrepen.

Hoe schokkend of controversieel een uiting dan ook is, het is wellicht nóg gevaarlijker om zo'n uiting strafbaar te stellen. Er moet constant worden uitgekeken voor een steeds verder vernauwende grens van de uitingsvrijheid, want in een maatschappij waarin de overheid gevaarlijke uitingen en meningen verbiedt, is er steeds minder ruimte voor dat soort uitingen. Hetgeen gevaarlijker kan zijn voor een maatschappij dan de uitingen zelf. Om met de woorden, die vaak aan de Franse schrijver en denker Voltaire worden toegedicht, af te sluiten: "I do not agree with what you have to say, but I will defend to the death your right to say it." ■

Hoe schokkend of controversieel een uiting dan ook is, het is wellicht nóg gevaarlijker om zo'n uiting strafbaar te stellen.

Opinie

De rancuneuze aanbengers van Deurne

“Het strafrecht is géén ultimum remedium, maar een optimum remedium”, beweerde hoofdofficier van justitie Bart Nieuwenhuizen in een interview voor *Nieuwsuur*. Hij zei dit naar aanleiding van de gebeurtenissen rondom de fatale schietpartij in Deurne, waarbij op vrijdagavond 27 maart 2014 twee overvallers zijn doodgeschoten bij een juwelier. Alhoewel er nog vrij weinig feiten bekend zijn over wat er zich precies heeft afgespeeld, is het nieuws verspreid dat de vrouw van de juwelier de twee overvallers heeft neergeschoten nadat zij thuis op de bewakingsbeelden had gezien dat haar man in de winkel werd overvallen. Het Openbaar Ministerie (OM) concludeerde al snel na de overval dat de handlingswijze van het juweliersechtpaar leek op een “gerechtvaardigde en juiste zelfverdediging”, terwijl er nog vele onduidelijkheden waren en het rechercheonderzoek nog in volle gang was.

Vervolgens barstte er een storm van kritiek los vanuit verschillende lagen in de maatschappij. Op sociale media werd er bijvoorbeeld hevig gediscussieerd over de kwestie en zelfs de politiek bemoeide zich er mee. Raadsheer Ybo Buruma van de Hoge Raad vond de uitspraken van het OM “een beetje snel en eigenlijk niet gelukkig”, maar mensen hebben dan ook weinig geduld met de rechtspraak en er moet aan de andere kant zo snel mogelijk een verklaring op tafel komen volgens Buruma.

“Wij hebben geprobeerd uit te leggen waarom wij het juweliersechtpaar naar huis hebben gestuurd. Ik heb meermalen gezegd; het onderzoek is nog lang niet afgerond, wij hebben zelf nog vele vragen. Maar op dit moment lijkt het op zelfverdediging”. – Nieuwenhuizen.

Er blijft echter een doorn in het oog steken. De kwestie Deurne roept een paar fundamentele vragen op. Gaat menselijke waardigheid niet boven alles en iedereen? Leven we in een Hobbesiaanse samenleving waarbij het een kwestie van tijd is voordat een andere overvaller wordt neergeschoten? En nog belangrijker: in hoeverre is een beroep op noodweer of noodweerecces nu eigenlijk acceptabel? Gaan we (niet) te ver in Nederland?

Volgens de minister en staatssecretaris van Veiligheid en Justitie is zelfverdediging toegestaan. Dit staat geschreven in artikel 41 van het Wetboek van Strafrecht. In dit artikel staan de wettelijke eisen die gesteld zijn aan een beroep op noodweer en nood-

weerecces. Het tweede lid van het artikel breidt uit op het eerste lid door een eis van dubbele causaliteit te stellen opdat een beroep op noodweerecces kan slagen. De overschrijding van de grenzen van noodzakelijke zelfverdediging dient te zijn veroorzaakt door een hevige gemoedsbeweging die moet zijn veroorzaakt door de aanranding. Er zijn dus wel degelijk wel strenge

Raadsheer Ybo Buruma van de Hoge Raad
vond de uitspraken van het OM
“een beetje snel en eigenlijk niet gelukkig”.

eisen gesteld in de wet en ook in meerdere zaken is gebleken dat een beroep op noodweer(exces) niet al te gemakkelijk door de rechter aannemelijk wordt gesteld. Maar dan is er nog altijd staatssecretaris Fred Teeven die onlangs in een soortgelijke zaak een stapje verder ging en de dood van een inbreker simpelweg “inbrekersrisico” noemde. Gelukkig heeft de staatssecretaris zich dit keer niet meer zo uitbundig uitgesproken, maar zijn vorige uitspraak zit nog vers in het geheugen: het wekt een schijn dat eigen rechtertje spelen gewoon mogelijk en derhalve gerechtvaardigd is.

Artikel 41 Wetboek van Strafrecht

1. Niet strafbaar is hij die een feit begaat, geboden door de noodzakelijke verdediging van eigen of eens anders lijf, eerbaarheid of goed tegen ogenblikkelijke, wederrechtelijke aanranding.
2. Niet strafbaar is de overschrijding van de grenzen van noodzakelijke verdediging, indien zij het onmiddellijk gevolg is geweest van een hevige gemoedsbeweging, door de aanranding veroorzaakt.

Zo simpel is het natuurlijk niet, of toch wel? Aan de ene kant willen we geen land met cowboys en aan de andere kant moet er terughoudend worden opgetreden in gevallen waarbij er sprake zou kunnen zijn of een ernstig vermoeden bestaat van noodweer(exces). De Aanwijzing handelswijze bij beroep op noodweer regelt dat vrijheidsbenemende middelen zo min mogelijk moeten worden toegepast in dit soort situaties. Dat was dan ook het geval bij het juweliersechtpaar waarbij geen sprake

was van het voorarrest. Het OM heeft in dit opzicht conform de Aanwijzing gehandeld. Terecht, want in een situatie als Deurne zijn de daders ook slachtoffers en daar moet bedachtzaam mee worden omgegaan.

De vraag rijst of het dan nog iets uitmaakt of de juweliersechtpaar een verboden wapen in bezit had ten tijde van de overval en dat ook, zo blijkt, heeft gebruikt om de overvallers neer te schieten. In het arrest Bijlmer noodweer uit 1986 heeft de Hoge Raad hierover al een uitspraak gedaan. Toen is er besloten dat het in bezit hebben van een verboden (vuur)wapen in het kader van de Wet Wapens en Munitie niet in de weg staat en dus geen hinder vormt voor een beroep op noodweer(exces).

Is het dan gerechtvaardigd en begrijpelijk dat slachtoffers van zulke overvallen zich verweren met een vuurwapen? Daar komen onder andere de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit bij kijken. Op papier lijkt het simpel en eenvoudig, maar de werkelijkheid is een grijs gebied vol met belangrijke beslissingen. De politie adviseert terughoudend op te treden bij overvallers. Maak simpelweg lawaai, is het advies. Het leven wint het echter kennelijk soms toch van de leer. Het beschermen van lijf en leden leidt in werkelijkheid tot heftigere situaties. Had het juweliersechtpaar misschien kunnen vluchten? Of was het gebruiken van een vuurwapen het enige redmiddel? Wellicht zijn al deze vragen aan bod gekomen tijdens het onderzoek, maar het doet niet af aan het feit dat er twee jongemannen zijn komen te overlijden. Dat is een feit dat door wettelijke middelen, zoals een beroep op noodweer(exces), niet kan worden weggepoetst.

De macht om een zaak wel of niet aanhangig te maken is toebedeeld aan de officier van justitie op grond van het opportuni-

teitsbeginsel ex artikel 167 Wetboek van Strafvordering, maar het seponeren van deze zaak zal niemand enig recht doen. Het zou rechtvaardiger zijn om de zaak bij de rechter te brengen in plaats van bijvoorbeeld hevige discussies en simultane uitspraken van onder andere de advocaten van de partijen tijdens uitzendingen van *Pauw en Witteman* en *RTL Late Night*. Die uitspraken hebben geen toegevoegde waarde en zorgen alleen maar voor meer controverse in de samenleving.

De politie adviseert terughoudend op te treden bij overvallers.

De rancuneuze aanbrengrers van Deurne zijn noch de overvallers, noch het juweliersechtpaar, maar de samenleving als geheel die gedreven en verblind door emotie op betwistbare gronden oordelen velt die in zekere mate invloed kunnen hebben op toekomstige besluiten van het OM. We zullen dan ook nooit precies weten of er daadwerkelijk sprake was van noodzakelijke verdediging tegen ogenblikkelijke en wederrechtelijke aanranding in deze zaak. En alhoewel de nabestaanden van de slachtoffers een artikel 12 Sv-procedure aan het gerechtshof kunnen voorleggen, zal dat alleen voor meer (pijnlijke) vertraging zorgen. Naar mijn idee ware het voor de samenleving en de rechtszekerheid beter geweest als deze zaak in het licht van noodweer en noodweereces aan de rechter was voorgelegd. Het gaat hier om mensenlevens. En waar het om mensenlevens gaat, is de menselijke waardigheid in het geding. Deze had de officier niet zo makkelijk naast zich neer mogen leggen. ■

Privatissimum

Het bodem(voor)recht van de Nederlandse fiscus: still going strong of een hard gelag?

Ruim anderhalf jaar geleden kon de Nederlandse fiscus met een glimlach op het gezicht de deur van zijn kantoor dichttrekken. Destijds, op Prinsjesdag 2012, werd namelijk het Belastingplan 2013 geïntroduceerd.¹ Hierin werd een versterking van het bodem(voor)recht van de fiscus voorgesteld.² Een actie die, in het kader van ‘vereenvoudiging, constructiebestrijding en fraudebestrijding’ onder andere een eind moest maken aan een product van de creatieve geest van het bankwezen: de bodemverhuurconstructie.

In deze bijdrage zal nader worden ingegaan op het bodem(voor)recht van de fiscus en de veranderingen die in het Belastingplan 2013 op dit gebied zijn voorgesteld en uiteindelijk ook zijn doorgevoerd. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan de zgn. ‘bodemverhuurconstructie’ en zal kort stil worden gestaan bij de kritiek die er op de nieuwe regelgeving is geuit.

Gelijkheid van crediteuren

Uit art. 3:276 lid 1 BW volgt dat schuldeisers onderling een gelijk recht hebben. Na voldoening van de kosten van executie, worden hun vorderingen naar evenredigheid uit de netto-opbrengst van de goederen van hun schuldenaar voldaan. Dit principe van gelijkheid wordt ook wel ‘paritas creditorum’ genoemd, hetgeen letterlijk ‘gelijkheid van schuldeisers’ betekent. Op dit principe bestaan echter uitzondering. Deze worden vermeld in art. 3:278

lid 1 BW en op basis hiervan hebben pandrechten, hypotheekrechten en bepaalde voorrechten – de naam zegt het al – voorrang.

Pand- en hypotheekrechten gaan op basis van art. 3:279 BW voor op voorrechten, tenzij de wet anders bepaalt. De in dit artikel geregelde voorrang is van belang voor de behandeling van het bodem(voor)recht van de fiscus. Dit recht kan namelijk worden gekwalificeerd als zo’n algemeen voorrecht, dat op basis van het voorgaande in principe dus zou moeten wijken voor de sterkere rechten van pand- en hypotheek.

Het bodem(voor)recht van de fiscus

De positie van de Nederlandse fiscus is geregeld in de Invorderingswet 1990. In art. 21 lid 1 van deze wet is neergelegd dat de fiscus een algemeen voorrecht heeft op alle goederen van de belastingplichtige. Een dergelijk voorrecht geldt voor alle fiscale vorderingen.³

Dat de Nederlandse fiscus ondanks deze pand- en hypotheekrechten toch aardig wat slagkracht heeft, vloeit voort uit art. 21 en art. 22 lid 3 van de Invorderingswet 1990.

Maar zoals gezegd zijn voorrechten op basis van art. 3:279 BW in principe ondergeschikte rechten. Een bank met een pand- of hypotheekrecht op roerende of onroerende zaken gaat bij de verdeling van de executieopbrengst in de meeste gevallen namelijk voor.⁴

Dat de Nederlandse fiscus ondanks deze pand- en hypotheekrechten toch aardig wat slagkracht heeft, vloeit voort uit art. 21 en art. 22 lid 3 van de Invorderingswet 1990. Hierin wordt namelijk een uitzondering gemaakt voor zgn. ‘bodempzaken’. Op deze zaken kan de Belastingdienst zich met voorrang verhalen en hoeft hij zich van eventuele op de bodempzaken gevestigde bezitloze pandrechten niets aan te trekken.

Wat zijn bodemzaken?

Maar wat kan nu precies worden gekwalificeerd als een bodemzaak? In art. 22 bis lid 1 van de Invorderingswet 1990 wordt voor een definitie van het begrip 'bodemzaak' verwezen naar art. 22 lid 3 van diezelfde wet. Op basis hiervan is de fiscus bevoegd om ten aanzien van de in dit artikel genoemde belastingschulden beslag te leggen (het zgn. 'bodembeslag') en verhaal te nemen op zaken die zich tijdens de beslaglegging op de bodem van de belastingschuldige bevinden. Dit kunnen ook zaken zijn die niet in eigendom toebehoren aan de belastingschuldige, maar aan derden. De wet zelf spreekt in dit kader van 'roerende zaken tot stoffering die zich op de bodem van de belastingplichtige bevinden'. Bij een 'bodem' moet gedacht worden aan een perceel of perceelsgedeelte dat bij de belastingschuldige in gebruik is en waarover hij onafhankelijk van anderen de feitelijke beschikking heeft.⁵

Wat dan precies 'roerende zaken tot stoffering' zijn, is nader uitgelegd door de Hoge Raad in zijn arrest van 9 december 2011.⁶ Naar het oordeel van de Hoge Raad gaat het daarbij om zaken die strekken tot een enigszins duurzaam gebruik van het perceel overeenkomstig de daaraan gegeven bestemming, waardoor dat perceel tevens beter aan die bestemming beantwoordt.⁷ Voorbeelden van dergelijke zaken zijn roerende machines, meubilair in een winkel of de inventaris van bijvoorbeeld een café.⁸ Roe-

rende zaken die niet strekken tot blijvend gebruik van de bodem van de schuldenaar worden niet als bodemzaak aangemerkt. Dit betreft onder meer winkelvoorraden, halffabricaten, grondstoffen en tentoongestelde zaken.⁹ Ook zaken die in reëel eigendom, dus zowel in juridisch- als in economisch opzicht, toebehoren aan derden kunnen niet worden aangemerkt als een bodemzaak waarop de fiscus zijn bodem(voor)recht mag uitoefenen.

De fiscus kan het bodem(voor)recht alleen uitoefenen ten aanzien van zakelijke belastingen. Dit volgt uit art. 22 lid 3 van de Invorderingswet 1990. Hierbij kan worden gedacht aan omzetbelasting en dividendbelasting.¹⁰ Persoonlijke belastingen, zoals de inkomstenbelasting vallen buiten het bereik van het bodem(voor)recht van de fiscus.¹¹

De bodemverhuurconstructie

In de inleiding werd het begrip 'bodemverhuurconstructie' al even kort genoemd als een oplossing van de banken voor het probleem van de relatief sterke positie van de fiscus. Kort gezegd komt het er bij de bodemverhuurconstructie op neer dat stil verpande zaken worden omgezet in een vuistpand.¹² Het gaat hierbij niet om een klassieke omzetting naar een vuistpand – waarbij zaken letterlijk onder de macht van de pandhouder worden gebracht – maar om een constructie waarbij de bodem als het ware onder de zaak vandaan wordt gehaald.¹³ De bodem of

bedrijfsruimte wordt in dat geval door de pandhouder (financier) gehuurd gedurende de tijd die nodig is om het pandrecht af te wikkelen. Er kan dan niet meer worden gesproken van een bodemzaak waarop de fiscus beslag mag leggen. De bodem behoort dan ook niet langer toe aan de belastingschuldige en de pandhouder creëert langs deze weg een sterker recht dan dat van de fiscus.¹⁴

Bovenstaande constructie leidde uiteraard tot frustraties bij de fiscus, omdat deze van mening was dat hij onrechtmatig werd benadeeld. Men kon zich namelijk afvragen of er in bovenstaande situatie sprake was van paulianeus handelen, waarbij een crediteur met voorbedachte rade voor zou worden getrokken.¹⁵ Maar volgens de Hoge Raad betreft de omzetting van een stil pandrecht naar een vuistpandrecht – zoals het geval is bij de bodemverhuurconstructie – een feitelijke handeling die niet onder de reikwijdte van art. 42 Faillissementswet valt. Van paulianeus handelen kan in dit kader dus niet worden gesproken.¹⁶

Belastingplan 2013

Nu een algemeen beeld is geschetst van het bodem(voor)recht en de bodemverhuurconstructie die dit recht aan kan tasten, zal nader in worden gegaan op het Belastingplan 2013. Hierin heeft de wetgever zoals gezegd regelgeving voorgesteld die ziet op de versterking van de onder andere door de bodemverhuurconstructie aangetaste positie van de fiscus.¹⁷ Het gevolg is de introductie van art. 22 bis Invorderingswet 1990, waar in lid 2 het volgende is bepaald:

“Houders van pandrechten of overige derden die geheel of gedeeltelijk recht hebben op een bodemzaak, zijn gehouden de ontvanger mededeling te doen van het voornemen hun rechten met betrekking tot deze bodemzaak uit te oefenen, dan wel van het voornemen enigerlei andere handeling te verrichten of te laten verrichten waardoor die zaak niet meer kwalificeert als bodemzaak.”

Uit deze bepaling blijkt dat de mededelingsplicht in het leven is geroepen om te voorkomen dat stille pandrechten om worden gezet in vuistpandrechten, met als gevolg dat ze buiten het bereik van het bodembeslag van de fiscus vallen.

De mededelingsplicht

Wat brengt de mededelingsplicht van art. 22 bis lid 2 Invorderingswet 1990 nu eigenlijk met zich mee? In lid 5 van dit artikel is

bepaald dat er vanaf het moment dat er mededeling is gedaan een periode van rust aanbreekt. In deze periode mag er door pandhouders of overige derden (zoals huurverkopers, uitleners en leveranciers onder eigendomsvoorbehoud) niets worden ondernomen. De rechten op de bodemzaak mogen niet uitgevoerd worden en er mogen geen handelingen worden verricht waardoor de ontvanger (de fiscus) beperkt wordt in zijn recht met betrekking tot de bodemzaak.

De fiscus zelf mag in deze periode echter wel actie ondernemen. Hij kan namelijk bodembeslag leggen op een zaak, maar hij kan er ook voor kiezen om daar vanaf te zien. Wanneer de fiscus besluit geen beslag te leggen, moet hij dat zo snel mogelijk melden aan de andere betrokken partijen: de pandhouder of overige derden. Zij kunnen dan ongestoord hun recht op de zaak in kwestie uitoefenen.

Kritiek

Vrijwel iedere verandering in de wet gaat gepaard met de nodige kritiek en de wijziging van de Invorderingswet 1990 vormt hierop geen uitzondering. Een belangrijk bezwaar dat wordt aangevoerd is dat door de invoering van art. 22 bis Invorderingswet 1990 de kredietverlening gevaar zou lopen. Banken zouden een minder sterke verhaalspositie hebben ten opzichte van de fiscus, met als gevolg dat hun financiële zekerheidspositie wordt aangetast en ze minder snel geneigd zijn krediet te verlenen.¹⁸

Een ander punt van kritiek, dat meer ziet op het bodem(voor)recht van de fiscus in het algemeen, betreft het eigendomsrecht van derden. Zoals eerder in dit artikel ter sprake is gekomen, moet de eigendom van derden alleen worden gerespecteerd door de fiscus wanneer er sprake is van zowel juridische- als economische eigendom. Bij de veel gebruikte constructie van de *financial lease* is hiervan echter geen sprake. De fiscus kan in dat geval gewoon zijn bodem(voor)recht uitoefenen en dus vissen andere partijen, zoals aankoopfinanciers, achter het net. Maar inmiddels is hiervoor een voorziening getroffen.¹⁹

Een derde punt van kritiek ziet op de waarde van het pandrecht van banken en leasemaatschappijen na de invoering van het art. 22 bis Invorderingswet 1990. De pandhouder dient zijn voornemen om stil verpande zaken onder zich te nemen aan te kondigen en moet vervolgens met lede ogen aanzien hoe de fiscus door middel van het leggen van een bodembeslag voorgaat.²⁰ De vraag is hoe deze constructie zich verhoudt tot het (fundamentele) recht van parate executie dat de pandhouder toekomt.²¹ Hier blijft door bovenstaande regelgeving feitelijk nog maar weinig van over.

Rabobank e.a./Deterink q.q.

Onlangs, in december 2013, werd door de Hoge Raad een prejudiciële vraag beantwoord met betrekking tot het bodem(voor)recht van de fiscus.²² In deze procedure ging het om de reikwijdte van art. 241c lid 2 van de Faillissementswet. In dit artikel is bepaald dat een (bodem)beslag, zoals omschreven in het eerdergenoemde art. 22 lid 3 van de Invorderingswet 1990, niet kan worden tegengeworpen aan de eigenaar van de zaak (of als op de

zaak een pandrecht rust, aan de pandhouder) indien deze, voordat het beslag was gelegd, bij deurwaardersexploot aanspraak heeft gemaakt op afgifte van de zaak.

De vraag was feitelijk of art. 241c lid 2 Faillissementswet ruim moet worden geïnterpreteerd, zodat de regel ook uitkomst biedt in gevallen waarin de fiscus zijn bodem(voor)recht uit zou willen oefenen. Is dit het geval, dan zou alles een stuk makkelijker worden voor pandhouders die bij een dergelijke situatie betrokken zijn.²³ Wanneer zij tijdig bij exploit aanspraak maken op afgifte van de zaak waarop hun pandrecht rust, kan namelijk worden voorkomen dat de fiscus zijn bodem(voor)recht op die zaak uitoefent. Dit zou de bodemverhuurconstructie grotendeels overbodig maken.

De Hoge Raad heeft in r.o. 3.6 van het arrest bovenstaande vraag uiteindelijk ontkennend beantwoord en dus gaat deze vlieger niet op. Art. 241c Faillissementswet ziet volgens het hoogste rechtscollege op aan een ander dan de belastingschuldige toebehorende zaken en is niet van toepassing op constructies waarin sprake is van een stil pandrecht.

Een belangrijk bezwaar dat wordt aangevoerd is dat door de invoering van art. 22 bis Invorderingswet 1990 de kredietverlening gevaar zou lopen.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de positie van de fiscus vandaag de dag nog behoorlijk sterk is. Met de bodemverhuurconstructie is getracht deze sterke positie aan de te tasten, maar door de invoering van art. 22 bis Invorderingswet 1990 staat de fiscus toch weer stevig in zijn schoenen. Met de kritiek die op deze positie van de fiscus is geuit, is tot nu toe weinig gedaan en een recente poging om het bodem(voor)recht via art. 241c Faillissementswet te omzeilen is gestrand. De conclusie die op basis van dit artikel getrokken kan worden, luidt dan ook dat de fiscus anno 2014 de deur nog steeds met een gerust gevoel achter zich dicht kan trekken. Still going strong dus. ■

* Masterstudent Civiel recht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden.

Artikel geschreven in het kader van het vak 'Privatissimum burgerlijk recht, Zoeken naar Zekerheid' gecoördineerd door mrs. J.A. van der Weide en Y.A. Rampersad.

¹ Kamerstukken II 2012/13, 33 402.

² Niet te verwarren met het bodemrecht van de fiscus ex art. 22 lid 3 Invorderingswet 1990. Het bodemrecht ziet op de mogelijkheid van de fiscus om beslag te leggen op bepaalde zaken die zich op de bodem van de belastingschuldige bevinden (de zgn. 'bodempanden') teneinde zich te verhalen op openstaande belastingvorderingen. Het bodemvoorrecht hangt nauw samen met het bodemrecht. Bij het bodemvoorrecht gaat het echter om het fiscaal voorrecht van de fiscus op alle bodempanden dat in rang voorgaat op het bezitloos pandrecht. Vgl art. 21 lid 3 Invorderingswet 1990. Zie ook: M. de Groot, 'Het fiscale bodem(voor)recht; leuker kunnen we het niet maken, en ook niet makkelijker', CMS - Update Banking & Finance, december 2012, p. 6, <http://www.cms-dsb.com/Het-fiscale-bodemvoorrecht-leuker-kunnen-we-het-niet-maken-en-ook-niet-makkelijker-13-12-2012>.

³ R. van den Bosch, 'Belastingplan 2013: de beoogde versterking van het bodemvoorrecht van de fiscus', Maandblad voor Vermogensrecht 2012, p. 309.

⁴ H.J. Sniijders & E.B. Rank-Berenschot, Goederenrecht, Deventer: Kluwer 2012, p. 442-443.

⁵ Sniijders & Rank-Berenschot 2012, p. 604.

⁶ HR 9 december 2011, LJN BT2700, JOR 2012, 33 (ING/Quint).

⁷ Van den Bosch 2012, p. 309.

⁸ Zie respectievelijk: Hof Den Bosch 28 februari 2006, LJN AW4122, Kamerstukken II 1987-1988, 20588, nr. 3, p. 65 en HR 8 maart 1929, NJ 1929, 831.

⁹ Kamerstukken II 1987-1988, 20588, nr. 3, p. 65.

¹⁰ Art. 22 lid 3 sub b en sub f Invorderingswet 1990.

¹¹ J.J. Vetter, Groene Serie Faillissementswet, regeling IW 1990, Kluwer 2010, aant. 13.4.

¹² D. Bos, 'De bodemverhuurconstructie onder vuur', CMS - Update Banking & Finance, januari 2011, p. 16, <http://www.cms-dsb.com/De-bodemverhuurconstructie-onder-vuur-01-27-2011>.

¹³ Van den Bosch 2012, p. 311.

¹⁴ Bos 2011, p. 16.

¹⁵ Art. 42 Faillissementswet.

¹⁶ HR 21 juni 2013, ECLI:NL:HR:2013:BZ7199 (Eringa q.q./ABN AMRO Bank).

¹⁷ Kamerstukken II, 2012/13, 33 402, nr. 3, p. 16 (MvT).

¹⁸ Commentaar VNO-NCW en MKB-Nederland op het Belastingplan 2013, p. 5, <http://www.vno-ncw.nl/SiteCollectionDocuments/Brieven/brief12-11534.pdf>.

¹⁹ Na intensief overleg met onder andere de Nederlandse Vereniging van Leasemaatschappijen (NVL) is de met de Invorderingswet 1990 samenhangende Leidraad Invordering 2008 gewijzigd en is een uitzondering op de meldingsplicht ingevoerd voor aankoopfinanciers, zoals financial lessors. Met deze maatregel wordt beoogd de aankoopfinanciers buiten de reikwijdte van art. 22 bis Invorderingswet 1990 te laten vallen. Zie het Besluit van 22 maart 2013, nr. BLKB 2013/553M, Stcrt. 2013, 8366 (in werking getreden op 1 april 2013). Vgl. C.P.M. Braeken, 'De gewijzigde Leidraad: leasebranche weer veilig, maar tegen hoge prijs?', Maandblad voor Vermogensrecht 2014, 4. Voorts: Commentaar VNO-NCW en MKB-Nederland op het Belastingplan 2013, p. 6. Zie ook R. van den Bosch, 'Uitoefening bodemrecht fiscus; de contouren van de reële eigendom in de zin van de Leidraad Invordering 1990 en 2008 in het kader van een financial lease', HR 9 november 2012, LJN BX7851 (ABN Amro Lease/Ontvanger), Maandblad voor Vermogensrecht 2013, p. 147-153.

²⁰ Van den Bosch 2012, p. 315. Zie ook: A.J. Tekstra, 'De geforceerde restyling van het bodemrecht', Tijdschrift Financiering, Zekerheden en Insolventie-rechtpraktijk 2012, p. 228-236.

²¹ Het recht om verpande zaken in vuistpand te nemen en de positie van separatist te vervullen.

²² HR 13 december 2013, ECLI:NL:HR:2013:1910 (Rabobank e.a./Deterink q.q.).

²³ G. Nieuwland, 'Regel van art. 241c Fw geldt niet ten behoeve van pandhouder van zaak van belastingschuldige', Cassatieblog 2014-5, geplaatst op 3 januari 2014, <http://cassatieblog.nl/insolventierecht/regel-van-art-241c-lid-2-fw-geldt-niet-ten-behoeve-van-pandhouder-van-zaak-van-belastingschuldige/>.

Het verslag

Grenzeloze misdaad: het Symposium van CoDe

Het is een ongewoon zonnige 1 aprilmiddag wanneer Corpus Delicti, de studievereniging voor Criminologie, een symposium in het statige Academiegebouw houdt. Het thema van de middag is “Rechtshandhaving in een wereld zonder grenzen”. De eerste grens die wordt overschreden vandaag is die tussen de vele wetenschappelijke disciplines die aan bod gaan komen: prominente sprekers uit de hoek van Europees strafrecht, Europese rechtshandhaving, sociologie, de politiek en (natuurlijk) criminologie bieden een caleidoscoop aan inzichten op de centrale vraag van de middag: hoe handhaven we het recht in een wereld waarin fysieke en geografische grenzen steeds verder vervagen? NOVUM was erbij, en vat het voor u samen.

De Europese Unie: een strafrechtelijke jurisdictie?

Ondanks de bonte verzameling disciplines van de sprekers, bevat de zaal overwegend criminologen. Het is dan ook een kleine geruststelling voor uw juridisch onderlegde NOVUM-redacteuren als de eerste spreker ook een jurist blijkt. **Mr. dr. Pim Geelhoed**, van het instituut Strafrecht, geeft ons een inleiding in het Europees strafrecht – zijn specialiteit. De EU, betoogt hij, kan worden beschouwd als een ‘proto-jurisdictie’. De voorwaarden, de bevoegdheid, en ook de noodzaak voor gezamenlijke rechtshandhaving zijn er. Nu is het aan de lidstaten om te bepalen hoe zich dat zal ontwikkelen: harmoniseren we bestaande rechtsmiddelen, of bewegen we richting federatie?

Hoewel het strafrecht traditioneel wordt beschouwd als een nationaal rechtsgebied, wint Europees recht er snel aan terrein, aldus Geelhoed. In 1985 werd het Schengenverdrag ondertekent in een boot op de Moesel, de grensrivier die zowel tot Luxemburg als Duitsland behoort. Een grote vooruitgang voor wie ongehinderd door Europa wil reizen, maar ook een uitdaging voor rechtshandhavers. Criminaliteit houdt zich immers niet aan grenzen – zeker niet als die onbewaakt zijn. Daarom kreeg de EU bij het Verdrag van Maastricht in 1992 de bevoegdheid om gemeenschappelijke regels te stellen (de ‘Ruimte van Vrijheid, Veiligheid en Recht’).

En die Ruimte biedt mogelijkheden, maar ook uitdagingen. Joint Investigation Teams uit verschillende landen doen gezamenlijk onderzoek. Maar door het Europese Arrestatiebevel en het recentelijk ingestemde Europese Onderzoeksbevel kan de ene lidstaat ook de andere lidstaat verzoeken om mee te werken aan een

strafrechtelijk onderzoek. De naam suggereert al: de weigeringsgronden zijn beperkt. Dat is fijn als criminelen zich over de grens ophouden, maar het levert ook vragen op: wie houdt de rechten van de verdachte in de gaten? Hoe toelaatbaar is in het buitenland vergaard bewijs? En zijn de opsporingsbevoegdheden wel vergelijkbaar?

Tot zover blijven de opsporingsbevoegdheden nog bij lidstaten, maar met het Europees Openbaar Ministerie (‘EMO’), krijgt de EU ook zelf strafrechtelijke rechtsmacht, zij het beperkt. Het EMO, waarover op dit moment onderhandeld wordt in de Raad, moet fraude met Europees geld gaan bestrijden, ondersteund door nationale officieren van justitie. Het probleem hiervan is weer dat er geen parlementaire controle is, noch democratische legitimatie. En Europese misdaden moeten nog steeds voor nationale rechtbanken gebracht worden. Van een echt Europees strafrechtelijk territorium is volgens Geelhoed nog geen sprake, maar één ding is zeker: “Europese integratie beperkt per definitie onze soevereiniteit.” En dat is met al die open grenzen misschien helemaal geen gek idee.

Europese Crimefighters: Europol

Europese integratie is ook het werkgebied van **Brian Donald**, de tweede spreker van de middag. Met een zware Schotse tongval vertelt de oud-detective over zijn werk als Chief of Staff bij Europol. Opgericht na het Verdrag van Maastricht en gevestigd in Den Haag, ondersteunt Europol lidstaten van de Europese Unie in de strijd tegen georganiseerde misdaad. Ondersteunen is daarbij het kernwoord: Europol heeft geen dwangmiddelen. Daar hebben ze trouwens ook de mankracht niet voor: met slechts 800 medewerkers is Europol minder bemand dan de Leidse politie. Wat ze wel doen, is het bieden van een netwerk van kennis en informatie, waar lidstaten een beroep op kunnen doen.

Dat klinkt misschien niet erg daadkrachtig, maar de zaken waar Europol zich mee bezighoudt, zijn alles behalve bureaucratisch. Zo bieden ze lidstaten ondersteuning in het bestrijden van drugslaboratoria, valsemunterij en cybercrime. Weer komen de open grenzen ter sprake: zodra drugs of vals geld in Europa is, reist het gemakkelijk de grens over. Misdadbestrijding moet dus ook flexibel zijn, en grensoverschrijdend. Daarin kan Europol de sleutelrol spelen: het is een “force multiplier”, als lidstaten er maar gebruik van maken, betoogt Donald.

De grootste uitdaging ziet Donald in de opkomst van cybercrime: online creditcard- en belastingfraude kost de Unie miljoenen euro's. Dat is een nieuwe bedreiging, die bestreden moet worden. Dat veiligheid daarbij ten koste gaat van privacy, ziet Donald als een noodzakelijk kwaad: "het is niet juist dat we het internet niet op dezelfde manier kunnen monitoren als de echte wereld. Cybercrime heeft net zoveel impact op mensen." Dat is de boodschap van Donald aan de aanwezige criminologen: maak inzichtelijk welk leed online criminaliteit kan veroorzaken.

De bestrijding van voedsel fraude door de EU

In de derde lezing wordt het algemene thema belicht vanuit een politiek perspectief. Voor ons staat **Dirk Gotink**, de nummer vijf op de CDA-kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen. Een van deze onderwerpen waarin hij zich heeft gespecialiseerd, is voedsel fraude. Esther de Lange, de huidige lijststrekker van de CDA-kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen waar Gotink veel mee samenwerkt, heeft onlangs voor het Europees Parlement een rapport geschreven, waarin zij stelt dat er meer urgentie is ontstaan om de voedselketen in de EU effectiever te controleren. De paardenvleesfraude, die zowel de consument als de instituties heeft wakker geschud, is een belangrijke aanleiding geweest voor dit rapport. Een relatief groot deel van het rundvlees op de Europese markt zou paardenvlees bevatten, terwijl dit als 'rundvlees' over de toonbank zou gaan. Daarnaast zou soortgelijke fraude zich hebben voorgedaan in vele andere delen van het Europese voedselwezen. Niet-biologische eieren zouden bijvoorbeeld als biologische eieren zijn verkocht en strooizout uit Polen zou op grote schaal zijn verwerkt in brood. Aangezien er slechts een klein aantal algemene Europese regelingen bestaat over voedsel fraude, pleit het rapport voor meer specifiekere maatregelen om dergelijke fraude tegen te gaan. Daar moet het echter niet bij blijven. Alleen Europese ambities zijn namelijk niet voldoende; ook de uiteindelijke controle door de nationale voedsel- en warenautoriteiten moet daadwerkelijk aansluiten op deze ambities. Een belangrijk aspect hiervan is dat de nationale autoriteiten een meer uniforme werkwijze krijgen. De voedsel fraude verplaatst zich namelijk als het ware al glijdend over een waterbed naar de lidstaat waar de controle het meest inadequaat wordt uitgevoerd. Zo blijkt maar weer dat ook op het gebied van voedsel fraude een goede samenwerking tussen de lidstaten van essentieel belang is.

Veiligheid als product

In de laatste lezing worden we uitgedaagd om op een geheel andere manier naar veiligheid te kijken. Centraal staat namelijk niet de veiligheid in de publieke sfeer, maar in de private sfeer. **Dr. Jelle van Buuren**, thans promovendus bij de campus in Den

Haag, gaat in het bijzonder in op de sociologische gevolgen van de privatisering van de veiligheid. "Wat betekent het als veiligheid een product wordt?" zo luidt de hamvraag. Hierbij moet worden opgemerkt dat het voor de socioloog niet zo zeer gaat om de praktische kant van de consumptie van veiligheid, maar vooral om de expressieve kant. Meer specifiek vraagt Van Buuren zich af of veiligheidsproducten niet alleen zouden moeten worden aangeboden als een bron van bescherming (de praktische kant van consumptie), maar ook als een bron van plezier, comfort en esthetiek (de expressieve kant van consumptie). Kan het product veiligheid bijvoorbeeld door de consument worden gebruikt om zich sociaal te onderscheiden van andere consumenten? Om aan te tonen dat het consumeren van veiligheid inderdaad een expressieve functie kan vervullen, geeft Van Buuren voorbeelden van bestaande marketingstrategieën in onder meer het hotelwezen. Het bieden van de service veiligheid maakt aldaar namelijk vaak een belangrijk onderdeel uit van de uiteindelijke dienstverlening. Zo proberen hotels de notie van veiligheid te koppelen aan luxe, comfort, gemoedsrust en exclusiviteit. Een goed beveiligd hotel draagt de belofte in zich dat de klant wordt afgeschermd van de buitenwereld, waarin chaos, drukte en ongewenste contacten met onbekenden de boventoon voeren.

Uiteraard is er ook een keerzijde aan de opkomst van het aanbieden van veiligheid als product zoals bijvoorbeeld in het hotelwezen geschiedt. Een dergelijk aanbod bestaande sociale ongelijkheden versterken, en nieuwe sociale ongelijkheden creëren. Wie het zich kan veroorloven, zal zich terugtrekken in de omgeving die veiligheid en exclusiviteit aanbieden, en kan zich vervolgens afschermen tegen het rumoer, de chaos en de ongewenste sociale contacten. Desalniettemin heeft Van Buuren onder meer door middel van een voorbeeld in het hotelwezen laten zien dat de privatisering van het de veiligheid ertoe leidt dat de notie van veiligheid niet per definitie als een grimmig onderwerp hoeft te worden gezien. Door veiligheid in de privaatrechtelijke sfeer te trekken kan de nadruk ook liggen op de positieve connotaties die het met zich mee kan brengen.

Een wijze les

De prikkelende verhalen van de sprekers hebben uiteindelijk meerdere vragen van de aandachtige luisteraars uitgelokt, waardoor de officiële eindtijd van het programma noodzakelijkerwijs moest worden overschreden. Tim van Lit, de preses van Corpus Delicti, heeft dit opgemerkt en sluit het Symposium daarom af met een wat droevige mededeling: "Vanwege de forse uitloop moet de borrel helaas worden verschoven naar een latere datum..." Even valt er een teleurgestelde stilte in de zaal, maar al spoedig wordt deze onderbroken door een niet geheel onverwachte "1 april!"

In de zonovergoten tuin van de Faculty Club wordt het symposium ten slotte op stijlvolle wijze afgesloten. Tevreden kunnen we concluderen dat een aanraking met niet-juridische disciplines erg leerzaam kan zijn. Wij drukken de lezer dan ook op het hart om ook eens deel te nemen aan een activiteit die niet noodzakelijkerwijs binnen de eigen studie past. De alles overkoepelende les van het symposium is immers glashelder: wie verder kijkt dan zijn eigen grenzen, wordt een stuk wijzer! ■

Roderick en Lisette, advocaat-stagiaires bij Stibbe

Hoe zijn jullie bij Stibbe terecht gekomen?

Roderick: 'Nadat ik was afgestudeerd kon ik bij verschillende kantoren aan de slag. De keuze voor Stibbe was toen snel gemaakt, want ik kon hier op het hoogste niveau werken op het gebied van zowel het mededingingsrecht als het bestuursrecht. Daarnaast kende ik beide praktijkgroepen al goed via een insider – een oud-huisgenoot, die in Leiden overigens een jaar jonger was dan ik – waardoor ik precies wist waar ik aan toe zou zijn. Ook kende ik hier al verschillende andere mensen met wie ik goed kon opschieten. De kantoorcultuur – in mijn ogen bestaande uit vakinhoudelijke experts en easy-going mensen – sprak mij dus eveneens erg aan. Na het tekenen van mijn contract heb ik geen moment meer nagedacht over hoe het op andere kantoren zou zijn geweest.'

Lisette: 'Mijn eerste kennismaking met Stibbe was tijdens een STEP Inhousedag. Na de algemene kantoorpresentatie was er een mogelijkheid om kennis te maken met advocaten van verschillende secties, waaronder de sectie huurrecht. Zij bleken een juridisch assistent nodig te hebben, en na de Inhousedag werd ik door de recruiter gebeld of ik voor deze functie wilde komen solliciteren. Het juridisch assistentschap beviel zo goed dat ik besloot deze te verlengen, mijn scriptie ernaast te gaan schrijven, en uiteindelijk de sollicitatieronde voor advocaat-stagiaire in te gaan.'

Bij welke afdeling ben je/zijn jullie werkzaam?

Roderick: 'Ik heb eerst anderhalf jaar op de praktijkgroep bestuursrecht gewerkt. Dat was door mijn politicologiestudie een zeer boeiende praktijk, omdat ik me daarin niet alleen met het recht bezighield maar ook met politieke en maatschappelijke processen. Momenteel werk ik op de praktijkgroep mededingingsrecht, waarin (on)eerlijke concurrentie centraal staat. Het is een zeer internationale praktijk, waar de voertaal Engels is maar waar je ook regelmatig Spaans, Frans en Duits hoort. Dat was voor mij nog een extra reden om bij Stibbe te gaan werken, gelet op mijn eigen internationale achtergrond.'

Lisette: 'Ik heb hiervoor op de afdeling Real Estate gewerkt (huur-, bouw- en aanbestedingsrecht) en momenteel werk ik op de afdeling Energy & Industry. Deze afdeling maakt deel uit van onze praktijkgroep Corporate en adviseert cliënten in de energie- en industriële sector over diverse aspecten hiervan, zoals projecten (elektriciteitscentrales, windparken, LNG terminals, pijpleidingen etc.), financieringen en commerciële contracten.'

Is er tijdens de advocaatstage op Stibbe een verplichte overstap van afdeling? Zo ja, waarom? Zo niet, is het wel mogelijk voor een advocaat-stagiaire die dit wel wil?

Ja. Je zit eerst ruim twee jaar op de praktijkgroep van je voorkeur, waarna je nog een jaar op een andere praktijkgroep werkt. De reden voor deze wissel is dat je hierdoor twee verschillende soor-

ten praktijken te zien krijgt. Elk van deze praktijken vereist specifieke vaardigheden en kennis, waardoor je je uiteindelijk breder ontwikkelt als advocaat. Het klassieke voorbeeld hiervan is de wissel van proces- naar transactiepraktijk: in het eerste geval staat procederen centraal (o.a. opstellen van processtukken en pleiten) en in het tweede geval het begeleiden van transacties (o.a. opstellen van overeenkomsten en boekenonderzoek). Op die manier doe je dus ervaring op met zowel het schrijven van processtukken en het optreden in rechte, maar leer je ook om te gaan met herstructureringen, grensoverschrijdende M&A of private equity transacties.

Een hoe groot deel van de advocaat-stagiaires wordt uiteindelijk advocaat-medewerker?

Bij Stibbe wordt verreweg het merendeel van de advocaat-stagiaires medewerker. Een klik op een kantoor moet uiteraard van twee kanten komen. Het kan altijd voorkomen dat je tijdens de eerste drie jaar ontdekt dat de advocatuur niet jouw ding is, maar ons aannamebeleid is er op ingesteld dat als je wordt aangenomen, dit voor een langere periode is dan drie jaar. Dat was voor ons een extra reden om voor Stibbe te kiezen. Het komt de sfeer ten goede want na drie jaar is er voor iedere stagiaire een medewerkersplaats en dat merk je ook in de onderlinge omgang: er ontstaan vaak vriendschappen tussen advocaat-stagiaires die ook buiten kantoor tijden worden voortgezet.

Krijgen jullie vooral werk van je patroon, of van je hele afdeling?

Lisette: 'Dit verschilt per afdeling, maar in mijn geval is het zo dat ik van de hele afdeling van verschillend werk word voorzien.'

Roderick: 'Mijn patroon zit bij bestuursrecht dus van hem krijg ik momenteel nauwelijks meer werk als gevolg van mijn wissel.'

Bij mededingingsrecht werk ik echter voor en met vrijwel iedereen: van partners en medewerkers tot senior-medewerkers en andere advocaat-stagiaires. Doordat we vaak in teams werken wisselt de samenstelling van de begeleiding dagelijks. En het komt natuurlijk ook voor dat ik zelf andere advocaten aanstuur als coördinator van een zaak. Het werk komt dus van alle kanten binnen en af en toe kan ik zelf ook werk uitzetten.'

Hoe is het contact binnen het kantoor? Ga je vooral om met mensen van je eigen sectie, of is het contact kantoorbreed?

Stibbe is groot genoeg om een grote verscheidenheid aan persoonlijkheden te omvatten, maar klein genoeg om iedereen bij

naam te kennen. Uiteraard breng je het merendeel van je tijd overdag met je eigen praktijkgroep door, maar daarnaast zijn er veel mogelijkheden om mensen van andere praktijkgroepen te zien. Dat begint al bij de zogenoemde leergang, waarin je aan het begin van je advocaat-stage twee weken optrekt met alle nieuwe advocaat-stagiaires van kantoor. Daarnaast worden er veel sociale activiteiten georganiseerd, zoals kantoor skiën, deelname aan (sport)evenementen in binnen- en buitenland en de wekelijkse borrel op vrijdag. Deelname aan die activiteiten is niet verplicht, maar wel leuk om mensen buiten je eigen praktijkgroep te leren kennen. Dat maakt samenwerken met andere praktijkgroepen uiteindelijk ook leuker en gemakkelijker.

Stibbe is een Law Firm School kantoor. Wat houdt dit in en wat heeft het voor toegevoegde waarde?

De LFS (in Zuidas jargon) is een opleiding van verschillende grote kantoren die je tijdens je advocaat-stage volgt om je specifiek voor te bereiden op de commerciële rechtspraktijk van de Zuidas. In vergelijking met de gewone Orde-opleiding biedt de LFS extra diepgang, in het bijzonder ten aanzien van het ondernemings- en civiele recht. Concreet volg je tijdens deze opleiding een aantal dagen per maand college in Scheveningen en leg je examens af in verschillende vakken.

Roderick: 'Voor mij was de meerwaarde van de LFS vooral gelegen in het feit dat ik er nieuwe vrienden op andere kantoren aan heb over gehouden, die ik nu nog steeds regelmatig zie. Het curriculum zelf sloot helaas minder goed aan op mijn meer publiekrechtelijke profiel.'

Lisette: 'Voor mij geldt hetzelfde, maar sloten de extra LFS-vakken wel aan op de praktijk waar ik op dat moment werkzaam was. Ik heb een civiele master gevolgd in Leiden, dus de vakken ondernemingsrecht en effectenrecht vormden hierop een handige aanvulling. Hoewel ik het vrij heftig vond om naast je normale werkuren nog een aantal avonden en weekenden aan huiswerk en tentamens te besteden, kwam de LFS mij dus wel ten goede voor de dagelijkse praktijk.'

Zien jullie het voor je dat jullie hier over tien jaar nog zitten?

Roderick: 'Ik heb het al ruim twee jaar erg naar mijn zin bij Stibbe en zie mezelf hier dan ook nog wel lang werken!'

Lisette: 'Ik werk nu twee jaar bij Stibbe en dit bevalt me erg goed. Ik hoop hier voorlopig ook zeker nog rond te lopen.'

Hebben jullie nog tips voor studenten?

Geniet van je studententijd en zorg dat je je ook op sociaal vlak ontwikkelt, want werkgevers kijken naar meer dan alleen cijfers. Het gaat ze er uiteindelijk om dat je naast bepaalde intellectuele capaciteiten ook over sociale vaardigheden beschikt, waardoor je een betrouwbare en prettige collega bent. Zorg verder ook dat je een goed beeld hebt van wat een baan precies inhoudt: dat kan bijvoorbeeld door ergens stage te lopen. Kies tot slot voor de werkgever waar jij een goed gevoel bij hebt, want uiteindelijk zal je er dagelijks mee te maken hebben! ■

Filosofie

‘Maar ik voel me vrij!’

Verschillende niveaus van debat over de vrije wil

‘Bestaat de vrije wil?’, is een vraag waarmee wij allen de afgelopen jaren vele malen mee zijn geconfronteerd. Mede geïnduceerd door de boeken van Dick Swaab¹ en Victor Lamme² liggen de rechtswetenschap en -praktijk op z’n kop. Zo ligt de legitimiteit van het gehele strafrecht onder vuur. ‘Er is toch geen straf mogelijk zonder schuld?’, zo is de gedachte. ‘Hoe kun je mensen nog straffen, nu blijkt dat het menselijk handelen geheel het mechanische gevolg is van een combinatie van genen en omgevingsfactoren?’ Ook in het burgerlijk recht vormt de vrije wil de basis voor de rechtshandeling. De criteria van wil en verklaring ex art. 3:33 BW impliceren dat er sprake is van wilsonbreken, wanneer er in feite geen sprake is van een (vrije) wil. Nu vervat in artikel 34 van het derde boek van het Burgerlijk Wetboek, bestaat er in het burgerlijk recht een mogelijkheid om rechtshandelingen te vernietigen in het geval van ‘blijvend of tijdelijk gestoorde geestesvermogens’. Zo wordt de wil van een dronkenman geacht te ontbreken, omdat de verklaring onder invloed van een stoornis – nl. dronkenschap – is gedaan. Eenzelfde constructie is wellicht denkbaar als de vrije wil ontbreekt. Een verklaring is gedaan onder invloed van een stoornis – nl. het niet hebben van een (vrije) wil – en is daarmee vernietigbaar. (Overigens is een dron-

kenman in het huidige bestel zowel straf- als civielrechtelijk aansprakelijk, maar dat kunnen we hier laten rusten.)

Verder wordt behalve in de (meta-)juridische wetenschap en praktijk ook in het maatschappelijk verkeer veel gepraat en geblaat over of de vrije wil al dan niet zou bestaan.

Nu is discussie erg belangrijk bij het proces van collectieve meningsvorming.

Het valt echter vaak op dat het debat niet altijd helemaal zuiver is, gezien het begrip ‘vrije wil’ zich op zoveel verschillende manieren laat definiëren.

In dit artikel zal worden getracht enkele vormen van ‘vrije wil’ zo helder mogelijk te scheiden, opdat de lezer zal begrijpen op welke niveaus het debataangaande de vrije wil kan worden gevoerd.

Zou men dit niet begrijpen, dan volgt het risico op lange discussies, waarbij volledig langs elkaar heen wordt gepraat.

De mechanische benadering

De mechanische benadering is de benadering die de heren Swaab en Lamme (impliciet) gebruiken in hun boeken als zij het hebben over de vrije wil. De mechanische benadering poogt om – op een descriptieve (natuurwetenschappelijke) wijze – de bestaande situatie zo accuraat mogelijk te beschrijven. Met andere woorden: door gebruik te maken van objectieve en betrouwbare onderzoeksmethoden

komt men tot een (wetenschappelijk verantwoord) beeld van hoe de wereld in elkaar steekt.

Zeer wel kan men deze benadering toepassen op de vrije wil. Bepleitbaar is dat de mens niets meer is dan een zeer geavanceerd hoopje genen, dat krachtens chemische processen in het hoofd reageert op al wat middels de zintuigen binnenkomt. Reeds in de embryonale fase is een uitgebreide analyse mogelijk over de kans op bepaald gedrag of op bepaalde aandoeningen. Na de geboorte wordt deze 'ik' door allerlei omgevingsfactoren verder bijgeschaafd, waardoor iedereen uiteindelijk wordt wie die nu is. En dat op een volslagen oorzakelijke, 'willoze', wijze. De kern van de problematiek dat het verhaal van Swaab en Lamme oplicht maakt hiermee in feite deel uit van een breder discours. Men zou het als volgt kunnen samenvatten: de mens is (net als alles in het universum) het willoze object van de mechanica. Derhalve is alles wat wij doen en laten het gevolg van een oorzaak, die ook weer het gevolg is van een oorzaak, enzovoorts. Met andere woorden, als wij iets doen wat wij (juridisch of moreel gezien) fout noemen, dan is die daad het (willoze) gevolg van iets. In abstracto zou men zelfs kunnen stellen dat alles wat wij nu doen het (puur causale) gevolg is van hoe de "onbewogen beweging" de wereld heeft samengesteld. Anders: stel je voor dat een externe observator tijdens de oerknal al in de blauwdruk van het universum kon zien dat u nu dit blaadje zou lezen.³ U zou dan slechts een acteur zijn in de film die het universum heet. Stel dat. Zouden juridische normen die van de vrije wil uitgaan dan nog legitimiteit genieten? Dit lijkt contra-intuïtief.

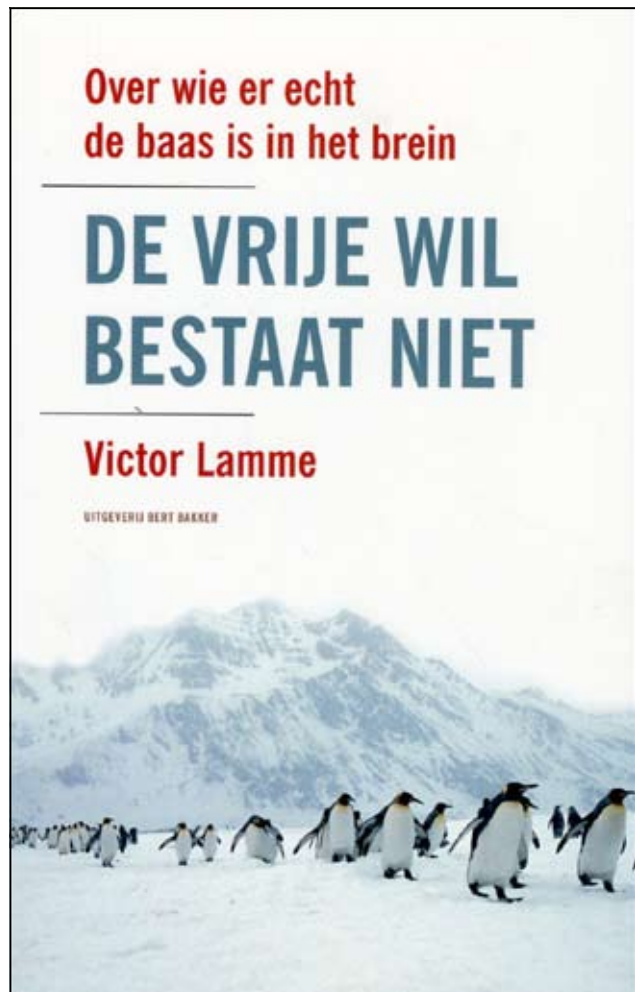
De sociaal-filosofische benadering

Zou men de neurowetenschappelijke bevindingen even opzij schuiven, dan kan ook gekeken worden naar een klassieker en ietwat abstracter probleem. Het laat zich als volgt formuleren: is de mens van nature vrij of laat het zich definiëren door de omgeving? De kern van deze vraag ligt in het al dan niet bestaan van een keuze om je anders te gedragen dan anderen.

Eenzijds zou men kunnen zeggen dat de mens van nature vrij is om te gaan of staan waar hij of zij wil. Hieruit volgt (in ieder geval de schijn van) vrijheid. Anderzijds is de mens gebonden aan bestaande structuren en sociale processen. Je zou dit mens vanuit dit oogpunt kunnen zien als een gnoe in een kudde. Als de kudde eenmaal een bepaalde kant op loopt, bestaat er geen keuze meer om van koers te veranderen. Op een soortgelijke wijze zou men de mens ook kunnen zien als deel van de (menselijke) stroom.

De metafysische benadering

Historisch gezien een belangrijke invalshoek wat betreft de vrije wil is de metafysische benadering. Metafysische beschouwing van het probleem van de vrije wil gebeurt veelal vanuit de invalshoek van een religieuze of spirituele doctrine. Bij het metafysisch debat verschijnt echter altijd één groot probleem: het betreft altijd zaken die de ervaring overstijgen. Standpunten die gefundeerd zijn op metafysische denkbeelden zijn derhalve niet afkomstig van de empirie, maar van andere bronnen – zoals de openbaring. Om deze reden kunnen metafysische discussies vaak op niets uitlopen, als mensen uitgaan van andere aannames.

Ter inkleuring van het metafysisch debat over de vrije wil valt bijvoorbeeld te kijken naar de Christelijke traditie. Veronderstel dat er een almachtige en alwetende God is die alles wat is en zal zijn geschapen heeft. Is er dan nog een vrije wil mogelijk? Het lijkt moeilijk voor te stellen dat God, stel dat hij bestaat, alles kan bepalen wat er in zijn universum gebeurt, maar toch ruimte laat voor de vrije wil van de mens. Brengt de aard van het opperwezen dus niet met zich mee dat alles gepredestineerd is? Een buitengewoon interessante vraag, waarover de theologen met elkaar eeuwenlang in de clinch hebben gelegen en waar nog steeds het laatste woord niet over gezegd is.

De experiëntiële benadering

Ook een belangrijke invalshoek ter bestudering van het begrip 'vrije wil' is de experiëntiële benadering. Vermoedelijk is dit de – in het dagelijks debat – meest gehanteerde benadering. Briesend horen mensen de theorieën van de prominente neurowetenschappers aan en slaan dan uit – in een kreet van frustratie –: 'Maar ik voel me vrij!'. Ondoordachte kretes, zo zou men kunnen beweren. Toch zit zelfs achter een dergelijke uitroep een kern van waarheid. Wellicht hebben we te maken met weer een andere soort vrije wil?

De Leidse rechtsfilosoof Hendrik Kaptein verdedigt in een interview de vrije wil, door deze te definiëren als 'de afwezigheid van dwang'.⁴ Voortbouwend op deze gedachte kan zelfs determi-

nisme – althans de notie dat ons handelen puur gebaseerd is op oorzakelijkheden – niet de vrije wil uitsluiten. Wanneer zou deze immers in strijd komen met onze belevingswereld? Pas wanneer de uitkomst van deze oorzakelijkheden in strijd is met onze perceptie van wat wij willen doen, wordt zij beperkend en daarmee dwingend van aard. In die zin kan de vrije wil pas failliet worden verklaard als wij in ons doen en laten beperkt voelen, zoals wellicht kan geschieden bij hele heftige verslavingen of feitelijke incompetentie om een gesteld doel te bereiken.

De institutionele benadering

Stel dat mechanisch gezien de vrije wil niet bestaat – dat wil zeggen: dat de wil puur het gevolg is van objectieve oorzakelijkheid. Neemt dit dan alle legitimiteit weg van normstellingen die de vrije wil als presumptie nemen? Goede voorbeelden van deze normstellingen zijn die uit de jurisprudentie (bv. strafrecht, contractrecht, onrechtmatige daadsrecht), maar ook kunnen allerlei andere (sociale) normen onder de loep worden genomen. Denkt u bijvoorbeeld eens aan informele afspraken met uw huisgenoten om het huis schoon te houden (implicerende dat iedereen de keus heeft om dit wel of niet te doen). Gelden schendingen dezer afspraken als rechtvaardigbaar op grond van onze neurologische constitutie?

De vrije wil, in institutionele zin, valt niet te definiëren door te kijken naar de bouwstenen van het individu.

Rechtstheoreticus Carel Smith bepleitte in de Meijerslezing van 2013 dat mechanische beschrijvingen van de vrije wil geenszins legitimiteit kunnen ontnemen aan genormaliseerde presumpties van de vrije wil.⁵ Hij stelt dat er sprake is van institutionalisering: het begrip ‘vrije wil’ bestaat bij gratie van gemeenschappelijke erkenning ervan. Er is sprake van een sociaal feit, een creatie van de gemeenschap of ‘institutional fact’. Een voorbeeld dat Smith noemt ter schetsing van de aard van een dergelijk ‘institutional fact’, is geld. Een briefje van € 20 is niet in de kern te vatten door de beschrijving van de materialen waar het van gebouwd is. De essentie van geld is dat wij aan bepaalde materiele voorwerpen ruilwaarde toekennen. En die ruilwaarde blijkt in wat mensen met de biljetten doen. Geld is dus niet de biljetten en munten, maar het gedrag van mensen.

Op een vergelijkbare wijze zou men de vrije wil kunnen duiden. De vrije wil, in institutionele zin, valt niet te definiëren door te kijken naar de bouwstenen van het individu. Integendeel. De vrije wil moet worden opgevat als een idee waar mensen massaal naar gaan leven. De sociale en juridische werkelijkheid getuigen van een conceptie van de vrije wil, derhalve is er sprake van een vrije wil, zo is de redenering. Het op mechanische grond van de hand doen van de vrije wil is volgens Smith dan ook een ‘category-mistake’: ‘The (free) will does not belong to the category of biology, but it belongs to the social world’.⁶

Dus? Bestaat de vrije wil?

Er zijn (ten minste) vijf verschillende vormen van de ‘vrije wil’ te onderscheiden. Ten eerste kan men spreken van een mechanische benadering, die de vrije wil bestudeert in termen van oorzaak en gevolg. Uitgaande van de hypothese dat alles uiteindelijk het gevolg is van een oorzaak, moet ook de wil uiteindelijk het logische (mechanische) gevolg zijn van een oorzaak. In die zin is deze niet ‘vrij’ meer, maar wordt deze (‘willloos’) gestuurd door een keten van oorzakelijkheden.

De mechanische benadering is echter niet de enige die iets over de vrije wil te zeggen heeft. Hoe bijvoorbeeld te denken over de sociaal-filosofie, die de vrije wil op een klassieker wijze bestudeert? Ook de metafysische benadering snijdt in sommige gevallen hout, zolang men maar uitgaat van dezelfde (grond)aanname. Verder hoort men in het dagelijks verkeer vaak geluiden die gebaseerd zijn op een gevoel van gebrek aan dwang. Je vrij voelen, zo zou men kunnen bepleiten, is voldoende om daadwerkelijk te kunnen spreken van een vrije wil. Vrijheid is toch immers niets anders dan een gevoel van ongedwongenheid?

Voor juristen is vooral de institutionele benadering interessant. In hoeverre kan men de (juridische) normen uit het strafrecht en civiele recht nog stand houden, als het bestaan van de vrije wil de onderliggende assumptie is? In vrij hoge mate, zo volgt uit het betoog van Carel Smith. Het feit dat neurowetenschappers en natuurwetenschappers de these van pure oorzakelijkheid (ook in ons brein) aannemelijk maken, betekent nog niet dat eeuwenoude concepties over het bestaan van de vrije wil de prullenbak in kunnen. De notie van de vrije wil in het recht is gebaseerd op ‘sociale waarheden’, voorschrijvende wanneer men wel en niet geacht kan worden een (vrije) wil te hebben. Het recht en de daaruit volgende normen zijn een institutie, zoals Smith heeft benadrukt. Of de these van determinisme een wezenlijke rol kan vervullen bij het vormen van deze instituties is maar zeer de vraag. Moraal lijkt hiervoor meer geschikt. En, in de woorden van Sir Peter Frederick Strawson, ‘it is not a consequence of any general thesis of determinism (...) that nobody has a moral sense’.⁷ ■

Veel dank aan de heren H.J.R. Kaptein en C.E. Smith voor hun assistentie bij de eindredactie.

¹ D.F. Swaab, *Wij zijn ons brein. Van Baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam: Uitgeverij Contact 2010.

² V.A.F. Lamme, *De vrije wil bestaat niet: Over wie er echt de baas is in het brein*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2010.

³ *Mijn bedoeling is hierbij niet een fysieke bewering te doen, als wel om aan te zetten tot nadenken over de achterliggende problematiek.*

⁴ P. Louwerse, ‘Hersenscan als bewijsstuk?’, *Mr.* 2013-1, p. 34.

⁵ C.E. Smith, *Free Will: Brute Fact of Nature or Institutional Fact?*, Meijerslezing, Leiden, 8 januari 2013. Na te lezen op het Leiden Law Blog: <<http://leidenlawblog.nl/articles/free-will-brute-fact-of-nature-or-institutional-fact>>.

⁶ Smith 2013.

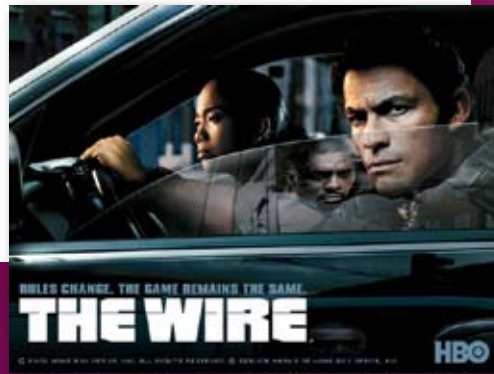
⁷ P.F. Strawson, ‘Freedom and Resentment’, in: P. Russell en O. Deery (red.), *The Philosophy of Free Will. Essential Readings from the Contemporary Debates*, New York: Oxford University Press 2013, p. 76

Ter leering ende vermaeck

Zoveel te lezen, te zien, te ervaren, zo weinig tijd! Welke boeken, films en documentaires verruimen uw blik op de wereld, verbreden en verdiepen uw kennis van het recht of kunnen u laten ontspannen zonder de sferen van het recht te verlaten? Elke maand maakt de redactie van de NOVUM een selectie van audiovisuele en tekstuele producten die het leven van de rechtenstudent verrijken en kunnen worden gebruikt ter leering ende vermaeck.

Serie – *The Wire*

De politiemisdadserie 'The Wire' die liep van 2002 tot 2008 staat bekend als een van de beste televisieseries ooit. Dat heeft te maken met één ding: realisme. De serie verhaalt over drugs-oorlogen in de Amerikaanse stad Baltimore en de makers hebben er alles aan gedaan om de personages waarheidsgetrouw te laten overkomen. Zo zijn veel personages gebaseerd op echte personen uit Baltimore. Ook werden grote namen tijdens de audities vermeden. Het duurt even voordat men daadwerkelijk in het verhaal zit en vertrouwd is met alle karakters, daarna heb je als kijker niet meer door dat je naar een tv-serie zit te kijken. Wees wel gewaarschuwd, het realisme zorgt regelmatig voor confronterende en pijnlijke beelden. **MJ**

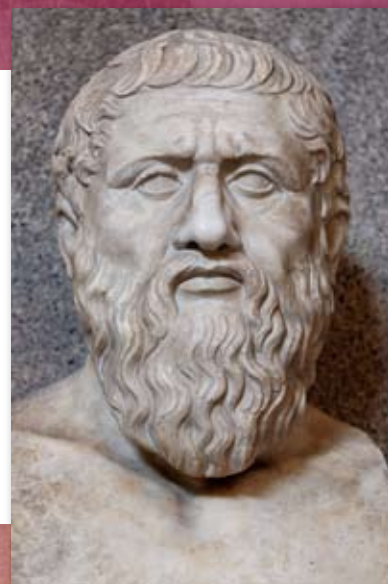

Serie – *Person of Interest*

Invallid is vrijwel iedereen op de hoogte van het feit dat de Amerikaanse overheid gegevens van mensen verzamelt en gebruikt door middel van een systeem met de codenaam PRISM. De serie *Person of Interest* (CBS), gemaakt door Jonathan Nolan (*The Dark Knight Trilogy*), gaat hier wat dieper op in en geeft er een fictief tintje aan. Ex-CIA-agent John Reese (Jim Caviezel, *The Passion of the Christ*) en de excentrieke multimiljonair Harold Finch (Michael Emerson, *LOST*) gaan een eigenaardige samenwerking aan om gewelddadige misdaden te voorkomen. Daarbij maken ze gebruik van een soortgelijke PRISM-systeem, genaamd 'The Machine'. De serie is dan ook helemaal in lijn met George Orwells 1984. Zeer actueel, meeslepende scènes en fenomenaal gemaakt: *The Machine is watching you*. **MS**

Boek – *Politeia (Het Bestel)*

Velen van u zal het boek wellicht al gelezen hebben (of gaan lezen!), gezien het een onderdeel uitmaakt van het vaste curriculum bij Rechten. Té vaak kiezen studenten echter toch voor de samenvattingen. Dat u uzelf bij gebrek aan tijd af en toe aan de groene monsters vergriipt, is misschien onoverkomelijk, maar alsjeblieft niet bij dit boek! Socrates treedt in gesprek met (hoofdzakelijk) Adeimantos en Glaukon over de vraag 'Wat is rechtvaardigheid?'; en: 'Is het wel altijd in je eigen belang om rechtvaardig te handelen?' Een (nog steeds) zeer actueel boek, dat qua stijl en inhoud zijn weerga niet kent. **MH**

Opinie

Hobbes in Kiev

Toen op 21 november 2013 het kabinet van president Janoekovitsj besloot Europa de rug toe te keren om in plaats hiervan te gaan onderhandelen met de Russen, kwam Oekraïne in opstand. Massa's mensen verzamelden zich in Kiev om de protesten bij te wonen tegen hun Russisch gezinde president. De gevolgen van deze burgerlijke ongehoorzaamheid waren echter van veel grotere proporties dan verwacht. Het kabinet Janoekovitsj werd uit de macht verdreven en het parlement benoemde een interim staatshoofd vanuit zijn midden. De landen van de NAVO waren er snel bij om hun steun aan het nieuwe regime uit te spreken. Rusland stelde zich echter op het standpunt dat de nieuwe regering in Kiev op illegale wijze de macht had gegrepen en gebruikte dit als een rechtvaardiging voor haar interventie in de Krim. Wie heeft er gelijk? Hoe weerspiegelt het sociale contract zich in het hedendaagse internationale recht? Voor beide partijen valt wel iets te zeggen. Het is echter duidelijk dat er in Oekraïne een onoverbrugbare kloof is ontstaan tussen het volk en de heersende macht, die een revolutie onontkoombaar heeft gemaakt.

In de preambule van de Amerikaanse *Declaration of Independence* staat dat 'A Prince whose character is thus marked by every act which may define a Tyrant, is unfit to be a ruler of a free people'. In artikel 3 van de Franse *Constitution* staat dat 'La souveraineté nationale appartient au peuple qui l'exerce par ses représentants et par la voie du référendum'. In het nog veel oudere Plakkaat van verlaten staat geschreven dat '[Wanneer een Prins] moet ghehouden worden niet als Prince, maer als een tyran [mogen zijn onderdanen deze] verlaeten ende een ander in zijne stede tot beschermenisse van henlieden voor overhoofd [kiezen]'. Dit zijn slechts drie van de oudste voorbeelden van een volk dat zich het recht verschaft op te komen tegen een tiran. Zij zijn gebaseerd op de klassieke filosofie en met name die van de republikeinse filosoof Cicero, die onder andere bekend is komen te staan als groot voorstander van het afzetten (en doden) van de ongelegitimeerde tiran.

Deze filosofie is in zijn puurste vorm tot op de dag van vandaag relevant, zoals is gebleken in het geval van Irak, toen de doodstraf over de tiran Saddam Hoessein werd voltrokken. Nog recenter was de moord op de Libische tiran Moammar al-Qadhafi. In de meeste gevallen gaat het tegenwoordig echter niet langer om het doden van de tiran, maar om het grondvesten van een

moderne democratie. Een goed voorbeeld hiervan uit de recente geschiedenis van Oekraïne is de zogenaamde 'Oranjerevolutie' van 2004, toen mensen massaal de straat op gingen om een gemanipuleerde verkiezingsuitslag (met dezelfde Janoekovitsj als overwinnaar!) te bestrijden. Met succes: in de nieuw geschreven verkiezingen behaalt de democratische kandidaat Viktor Joesjtsjenko eind 2014 een overtuigende overwinning op Janoekovitsj. De morele steun van de internationale gemeenschap (inclusief de VN) aan deze en gelijksoortige bewegingen zoals de Arabische lente heeft aanleiding gegeven tot een reeks sterke precedentes waarop het Oekraïense volk zich kan beroepen om hun democratisch recht op te eisen.

Het is duidelijk dat er in Oekraïne een onoverbrugbare kloof is ontstaan tussen het volk en de heersende macht.

Wanneer is het echter zover gekomen met een heerser dat hij als een tiran mag worden beschouwd? Deze vraag wordt vaak benaderd vanuit een contractuele invalshoek. De legitimatie van de soevereine macht is gebaseerd op het sociale contract dat wordt afgesloten tussen het volk en de door haar uitgekozen heerser. Wanneer deze heerser door het verrichten van tirannieke daden deze overeenkomst schendt, geeft dit het volk het recht om in opstand te komen tegen zijn gezag en een nieuw vorst in zijn plaats te benoemen. Zowel in de filosofie als in de internationale politiek wordt echter heftig gedebatteerd over wanneer de drempel van de tirannie wordt overschreden. Rusland en Janoekovitsj stellen zich op het standpunt dat een soeverein heerser niet zomaar afgezet mag worden omdat hij de *res publica* negeert. Zoals Hobbes het zegt: "a Sovereign Monarch... may ordain the doing of many things in pursuit of (his) passions... which is a breach of trust, and of the Law of Nature; but this is not enough to authorise any subject to make war upon their Sovereign".¹ De soevereiniteit vormt ook een van de basisbeginselen van het internationale recht. Dit is begrijpelijk als gekeken wordt naar de uitkomst van de al eerder in dit artikel genoemde Franse revolutie en meer recentelijk de chaos in landen zoals Syrië en Egypte, waar revolutie slechts geleid

Het soevereiniteitsbeginsel in absolute vorm is echter een illusie, met name voor een president die niet alleen het vertrouwen van het volk herhaaldelijk schendt, maar ook weigert te vertrekken nadat hij de toestemming van zijn burgers is kwijt geraakt.

heeft tot meer ellende en een groeiend radicalisme. In het programma News Night kwam de BBC onlangs met het schokkende nieuws dat de gewelddadigste en vaak ook meest effectieve groeperingen die de barricades in Kiev bemanden vaak neonazi's bleken te zijn. Zij zullen een dreiging gaan vormen in een land waar nog steeds niet duidelijk is hoe het politieke landschap zich in de komende tijd zal gaan ontwikkelen. De recente gebeurtenissen in de Krim en in het oosten van het land laten ook duidelijk zien dat Oekraïne een verdeeld land is. Een bevredigende oplossing voor dit probleem is nog steeds niet gevonden en de opsplitsing van het land vormt nog altijd een dreiging voor de nieuwe regering. Was Janoekovitsj misschien de lijm die een gebroken natie bij elkaar hield? De onder meer van de kant van Rusland gestelde vraag is dan ook of het wel verstandig was een machtig leider als Janoekovitsj zomaar te verdrijven.

Het soevereiniteitsbeginsel in absolute vorm is echter een illusie, met name voor een president die niet alleen het vertrouwen van het volk herhaaldelijk schendt, maar ook weigert te vertrekken nadat hij de toestemming van zijn burgers is kwijt geraakt. De hedendaagse consensus staat meer in de traditie van filosofen zoals John Locke en David Hume, die het ondanks hun verschillende meningen over het al dan niet bestaan van het sociale contract eens waren dat de legitimiteit van het staatshoofd gelegen is in de *consent to be governed*.² Staatshoofden treden op als vertegenwoordigers en beschermheren van de *res publica* en hebben hun gezag aan de goedkeuring van het volk te danken. Hier tegenover staat dat de burgers van het land rechten krijgen waarmee zij zichzelf kunnen beschermen tegen de overmacht van de overheid. In plaats van acht te slaan op deze onvervreembare rechten misbruikte Janoekovitsj zijn macht om het volk politiek en economisch uit te (laten) buiten terwijl hij zichzelf verrijkte op een manier vergelijkbaar met waanzinnige tirannen als de befaamde Nicolae Ceaușescu in Roemenië. Tot het moment dat Janoekovitsj op 22 februari jl. het land ontvluchtte bleef hij de protesten op gewelddadige wijze bestrijden, waarbij hij om de

opstandelingen tot bedaren te brengen de inzet van de militaire politie en scherpschutters niet schuwde. Dit was buitengewoon choquerend, aangezien het merendeel van de mensen die naar Kiev kwamen gewone burgers waren die hun burgerrechten af kwamen dwingen zonder radicale bijagenda. Het was dan ook geen verrassing toen na afloop van de revolutie door de Oekraïense regering werd besloten om een procedure tegen de voormalige president aan te spannen bij het internationaal strafhof voor het plegen van massamoord.

Janoekovitsj beging een cruciale fout toen hij besloot de onderhandelingen met de Europese Unie te staken om in plaats hiervan Oekraïne *de facto* uit te leveren aan Rusland in ruil voor een steunpakket van vijftien miljard dollar. Het vertrouwen van zijn sociaal contractuele wederpartij werd daardoor op onherstelbare wijze geschonden. Bovendien heeft Janoekovich zich daarmee laten kennen als een zwak leider. Zelfs voor de absolutistische Hobbes gaat een dergelijk gebrek aan waardigheid te ver. Volgens hem is het namelijk zo dat “the obligation of subjects to the sovereign, is understood to last as long, and no longer, than the power lasteth, by which he is able to protect them. For the right men have by Nature to protect themselves, when none else can protect them, can by no covenant be relinquished”.³ Een duidelijke boodschap dus voor Janoekovitsj, die zijn onderdanen niet heeft weten te beschermen tegen zowel de tekortkomingen van zijn eigen regering als tegen een oprukkend Russisch imperialisme. ■

¹ Hobbes, Thomas, and Richard Tuck. *Leviathan*. Revised Student Edition, 14th printing ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. Print, p. 172

² Locke, John, and Peter Laslett. *Two treatises of government*. Student edition ed. Cambridge [England: Cambridge University Press, 1988. Print. & Hume, David, and Eugene F. Miller. *Essays, moral, political, and literary*. Rev. ed. Indianapolis: LibertyClassics, 1987. Print.

³ Hobbes, p. 153

Verenigingen

grotius

Waarde lezer,

De maanden schieten voorbij en het einde van het collegejaar komt alweer in zicht. Wij zijn in deze steeds mooier wordende lente druk bezig met het organiseren van leuke, interessante en inhoudelijke activiteiten.

De afgelopen tijd hebben we afgeweken van het gebruik de grote advocatenkantoren te bezoeken en zijn we langs geweest bij de Raad van State en ING. Geïnteresseerden in bestuurs- of financieel recht hebben daar een goed beeld gekregen van hun carrièremogelijkheden. Ook de lezing van mr. J.J. Kramer over 'de week van een bedrijfsjurist' was een succes. Daarnaast heeft een groep Grotianen van 2 tot 4 april de Belgische studentenstad Gent onveilig gemaakt.

JFV Grotius heeft op 16 mei haar eerste filmavond meegemaakt. In Cr.31 werd een iets ander gedaan dan college volgen: vele studenten genoten onder het genot van popcorn en fris van de juridische comedy 'My Cousin Vinny'. Het was een mooie avond met veel enthousiaste reacties, zeker voor herhaling vatbaar.

Tot slot is van 21 t/m 30 april een groep Grotianen afgereisd naar Shanghai, alwaar zij leerden over het plaatselijke juridische systeem. Ook de in's en out's van de economische situatie in een officieel communistisch land werden niet achterwege gelaten.

Maar de mensen die hier niet bij hebben kunnen zijn hoeven niet te treuren, ook de komende maanden liggen er genoeg activiteiten en evenementen te wachten. De maand mei zal van start gaan met op 1 mei een lezing van raadsheer prof. mr. Y. Buruma. 's Avonds zal er een 'International' borrel plaatsvinden in de Global Lounge waar alle studenten en medewerkers van de faculteit welkom zijn.

De tweede week van mei zal in het licht staan van de eerste 'JFV

Grotius Carrièreweek'. Hierin zullen wij 6 mei een bezoek brengen aan de Belastingdienst, op 7 mei genieten van een ontbijt met Haagse en Leidsche advocatenkantoren en carrièregericht oriënteren bij de banenmarkt op 8 mei.

In de week hierna vindt het jaarlijkse symposium van JFV Grotius plaats, dit jaar gericht op arbeidsrecht en georganiseerd in samenwerking met studievereniging Sine Labore Nihil. Hier zullen sprekers als prof. mr. B. Barentsen en prof. mr. K. Boonstra komen spreken over het nieuwe ontslagrecht. Voor studenten die geïnteresseerd zijn in sociaal recht of erover denken volgend jaar aan de master arbeidsrecht te beginnen een echte aanrader!

Ook voor bestuursrechtelijken en fiscalisten hebben wij wat wils: vrijdag 16 mei zullen wij een bezoek brengen aan het Leidsche advocatenkantoor Geelkerken Linskens en maandag 19 mei reizen wij naar Portugal voor een bezoek aan tbs-kliniek De Kijvelanden. Vervolgens zal op donderdag 22 mei de almanakborrel plaatsvinden in onze stamkroeg De Branderij. Hier zal de facultaire almanak 2013-2014 worden gepresenteerd.

Om alvast een kleine blik te werpen op de maand juni: woensdag 11 en donderdag 12 juni zal voor de eerste maal een eerstejaars-excursie plaatsvinden naar Brussel. Een groep van louter eerstejaars studenten zal leren hoe het eraan toe gaat in de Europese hoofdstad, onderwijl uiteraard gebruik makend van de mogelijkheid het Brusselse nachtleven te ontdekken.

Wij hopen jou, waarde lezer, snel langs te zien komen bij onze activiteiten en borrels.

Hartelijke groet,
Koen Hamelink,
praeses

Faculteits- zaken

Céril van Leeuwen is dit studiejaar ('13-'14) de assessor (student-lid) van het faculteitsbestuur van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Zij behartigt de belangen van de studenten binnen het faculteitsbestuur op het gebied van onderwijs, organisatie en onderzoek.

Contactinformatie:

Adres: Steenschuur 25, kamer B.4-38, 2311 ES Leiden

Telefoon: 071 527 7621

Email: assessor@law.leidenuniv.nl

Spreekuur op woensdag van 09.00 tot 10.00 uur

EEN SNOEPWINKEL VOOR DE KENNIS

Tijdens je studie jaren neem je ontzettend veel kennis tot je. Niet alleen juridische kennis, maar ook algemene kennis en vaardigheden. Je bent waarschijnlijk in een nieuwe (studie)stad terecht gekomen, mogelijk ben je in deze jaren op jezelf gaan wonen en heb je misschien een stage gelopen of in het buitenland gestudeerd. Dit zijn allerlei omstandigheden waardoor je kennis ontwikkelt.

Als het goed is, wil je je kennisniveau steeds verder verhogen, dat is immers de academische houding waarmee je je studie tot een succes zal afronden. Gelukkig faciliteren de faculteit, de universiteit en studieverenigingen deze kennisbehoefte. Regelmatig worden er lezingen, workshops en symposia georganiseerd. Interessante bijeenkomsten waarvan je veel kan leren.

Daarnaast is er al enige tijd een nieuwe ontwikkeling gaande. Ik heb hier al in eerdere columns aan gerefereerd. Ik doel ik op de trend om op online fora kennis te verwerven. Ook de Universiteit Leiden haakt op deze trend in. Zo kunnen veel hoorcolleges online terug worden gekeken, wordt beeldmateriaal online gezet om studiestof toegankelijker te maken en kunnen medestudenten elkaar peer-reviewen op ingeleverde opdrachten via Blackboard. Allerlei tools om het studiesucces te vergroten.

Dat Leiden veel tijd, energie en geld investeert in MOOC's, is ook boeiend om onder de aandacht te brengen. Een MOOC, Massive Open Online Course, is een cursus over een interessant onderwerp gedoceerd door een professor van een top universiteit. Een MOOC is gratis te volgen via het MOOC-platform Coursera. Via het forum kan je vragen aan de professor stellen of met medestudenten discussiëren over het onderwerp. Een bijzonder detail daarbij is dat deze professoren en medestudenten mogelijk duizenden kilometers bij je vandaan wonen. Na het succesvol afronden van een MOOC, inclusief eind-test, ontvang je een MOOC-certificaat. Je kan zelfs een ondertekend certificaat ontvangen, hiervoor moet je echter wel \$49.00 betalen. Er zijn MOOC's op allerlei vakgebieden, van natuurkunde tot voeding, van rechten tot biologie, van economie tot ... ga zo maar door. Wat dat betreft kan Coursera vergeleken worden met een snoepwinkel om kennis te vergaren. Onze faculteit heeft al één MOOC ontwikkeld, namelijk EU Law, gedoceerd door professor Van den Bogaert. Deze Leidse MOOC is succesvol gebleken, want wereldwijd is de MOOC door meer dan 40.000 mensen bekeken. In totaal zijn er ongeveer 1.200 certificaten voor de EU Law MOOC uitgereikt. Dit succes heeft de faculteit gestimuleerd om meerdere MOOC's te produceren.

Op de planning staat een MOOC over Childrens Rights te ontwikkelen. Het succes van de MOOC's is niet alleen merkbaar op onze faculteit, wereldwijd is de belangstelling voor het volgen van online onderwijs via MOOC's groot. In totaal zijn er 7,5 miljoen gebruikers op het Coursera platform. De deelnemers zijn 14 tot, je bent nooit te oud om te leren, 84 jaar oud. De MOOC's van de Leidse faculteiten gezamenlijk hebben tot op heden 53.000 deelnemers uit 186 verschillende landen bereikt.

Er zijn mooie verhalen bekend van kansarme jongeren die in vervolg op het excellent presteren voor een MOOC, een studiebeurs van gerenommeerde universiteiten aangeboden hebben gekregen. Ook is er een verhaal bekend van een vrouw uit India met het volgen van onderwijs via MOOC's. Deze vrouw wilde graag een eigen onderneming starten, maar keer op keer mislukte haar initiatieven, totdat zij uiteindelijk negen MOOC's over Bedrijfskunde volgde. Uiteindelijk resulteerde haar inspanningen in een florerende onderneming, omdat ze nu begrijpt hoe een business-model in elkaar zit.

Mooie voorbeelden dus van een onderwijsvorm, die zich razendsnel ontwikkelt. Er wordt verwacht dat de MOOC's wereldwijd een steeds prominenter plaats in het onderwijssysteem zal gaan innemen, mogelijk ter vervanging van de klassieke onderwijsvormen. Deze ontwikkeling zondermeer toejuichen doe ik echter niet, want het "live" onderwijs volgen in de collegezalen van onze faculteit, blijft naar mijn mening heel speciaal.

Toch hoop ik door middel van deze column jullie enthousiast te maken om eens op het Coursera-platform te kijken. Voor iedere kennisbehoefte is er waarschijnlijk wel een MOOC. Het is een uitdaging om een MOOC succesvol af te ronden, waarna je wordt beloond met een certificaat, waar je trots op mag zijn.

Behalve via de MOOC's kun je ook kennis vergaren tijdens het Leiden Law Festival. Tijdens dit festival worden er veel interessante bijeenkomsten georganiseerd. Zo zijn er bijvoorbeeld workshops over snel lezen en legal english. Ook zullen Leids alumni interessante lezingen verzorgen. Het Leiden Law Festival vindt plaats van 17 juni t/m 20 juni. Houd de website voor het uitgebreide programma in de gaten. Heb je dan nog tijd over en nog meer behoefte aan interessante bijeenkomsten, kijk dan op de activiteitenkalender op de facultaire website om te zien wat de studieverenigingen voor jou organiseren.

Veel plezier met al deze aangedragen kennis-activiteiten!

Universiteit Leiden

FACULTEITSAGENDA MEI / JUNI

Mei

21 mei

Promotie dhr. drs. J. Doomen

22 mei

Afstuderen (rechtsgeleerdheid en jeugdrecht)

23 mei

Afstuderen (fiscaal recht)

26 mei

Faculteitsraad

26 mei

Tentamenperiode (t/m 11 juli)

27 mei

Promotie dhr. M. Somos

27 mei

Afstuderen (criminologie)

28 mei

Afstuderen (notarieel recht)

29&30 mei

Hemelvaart (faculteit gehele dag gesloten)

Juni

4 jun

Tentamenperiode (t/m 11 juli)

5 jun

Promotie mw. H.T. Wermink MSc

9 jun

2e Pinksterdag (faculteit gehele dag gesloten)

12 jun

Vergadering Onderzoeksbestuur

13 jun

Conference Law and practice of asset segregation

17 jun t/m 20 jun

Leiden Law Festival

19 jun

Promotie mw. A.A.T. Ramakers MSc

24 jun

Afstuderen (criminologie)

25 jun

Afstuderen (notarieel recht)

26 jun

Afstuderen (rechtsgeleerdheid en jeugdrecht)

27 jun

Afstuderen (fiscaal recht)

30 jun

Vergadering Faculteitsraad

30 jun t/m 4 jul

SummerCourt

30 jun t/m 25 jul

Columbia Summer Program

Column

Ik geloof in de mensenrechten. Amen

Het aureool dat de mensenrechten anno nu hebben gekregen, althans in de westerse wereld, doet sterk denken aan religieuze verering. De God van de Bijbel is grotendeels verdwenen uit het Westen, maar de mensenrechten hebben nu een goddelijke staatur gekregen. Ze zijn een remplaçant godsdienst.

Dit lijkt overdreven, maar dat is het niet. Kenmerkend voor een godsdienst is dat het object van aanbidding boven iedere kritiek verheven is en wordt beschouwd als het hoogste goed. Precies dat zien we ook bij de aanhangers van het mensenrechtengeloof. Er wordt niet meer kritisch over nagedacht. Integendeel, iedereen die het waagt er iets kritisch over te zeggen, wordt meteen uit de kerk gesmeten en in de ban gedaan. Mensenrechten zijn het hoogste goed. Alles wat er niet mee harmonieert, moet ervoor wijken. Het ergste wat iemand kan doen is de mensenrechten schenden. Net zoals, nog niet eens zolang geleden, het ergste wat iemand kon doen Gods geboden schenden was.

Begrijp me vooral niet verkeerd: ik ben óók voorstander van mensenrechten. Maar ik ben van mening dat het goede een heel rijk begrip is, waarvan de mensenrechten slechts een klein aspect zijn. Wie de mensenrechten verabsoluteert, ziet vele morele waarden over het hoofd en kan dus, zonder het te weten en te willen, onverhoeds een ridder worden in dienst van het kwaad.

Het verabsoluteren van iets goeds maakt er altijd iets kwaads van. Neem eerlijkheid. De filosoof Kant was van mening dat de mens altijd, zonder enige uitzondering, de waarheid moest spreken. Men zou hem een eerlijkheidsgelovige kunnen noemen. Maar wat nu als je Joodse onderduikers hebt en de Gestapo staat voor je deur met de vraag: 'Heeft U Joodse onderduikers??' Moet je dan ook eerlijk de waarheid vertellen? Nee toch zeker? We zien hier duidelijk dat eerlijkheid – iets goeds –, wanneer het verabsoluteerd wordt, verandert in iets kwaads. Ik ben van mening dat dat ook geldt voor de mensenrechten.

Het mensenrechten geloof zoals dat nu in brede lagen van de bevolking en vooral door de maatschappelijke elite beleden wordt, is van recente datum. In feite dateert het van de jaren negentig van de twintigste eeuw. Natuurlijk, de UVRM, het EVRM waren er allang, *let alone* de Verklaring van de rechten van de mens en de burger (1789) en de Bill of Rights (1791), maar toch heeft het mensenrechtendenken nooit eerder de sacrosancte plaats gehad die het nu heeft gekregen.

Mensenrechten werden oorspronkelijk ook heel anders geïnterpreteerd dan nu. Het waren aanvankelijk rechten van de mens tegenover de staat, en alleen tegenover de staat. Vrijheid van godsdienst betekende dat de staat niemand in zijn vrijheid van godsdienst mocht belemmeren. Vrijheid van meningsuiting dat de staat niemand in zijn vrijheid van meningsuiting mocht beperken. Mensenrechten golden niet 'horizontaal', te weten tussen mensen

onderling. Nu wordt de horizontale werking gezien als de normaalste zaak van de wereld: 'natuurlijk hebben mensenrechten ook horizontale werking', denkt iedereen. Maar ik kan me nog herinneren hoe vreemd ik het vond, een jaar of dertig geleden, toen ik voor het eerst hoorde van en las over dit toentertijd nieuwe leerstuk. Het paste eenvoudigweg niet bij de wijze waarop tot aan die tijd de mensenrechten werden uitgelegd.

Hoe zit dat precies? Heel simpel. Mensenrechten, in de oorspronkelijke interpretatie, waren, zoals gezegd, rechten tegenover de staat. Ze kwamen voort uit een negatieve, pessimistische visie op de staat, die werd gezien als een onmisbare maar oh zo gevaarlijke organisatie. Een organisatie die, zoals de geschiedenis keer op keer bewezen heeft, laatstelijk in de periode 1917-1989, maar al te gemakkelijk de bevolking onderdrukt en uitbuit, in plaats van haar te beschermen en te ondersteunen, wat haar werkelijke taak is. De mensenrechtendoctrine was dus een liberale doctrine, die barrières op moest werpen tegen staatsinmenging.

Dat nu is, door de introductie en het succes van de notie van horizontale werking, volkomen veranderd. Als mensenrechten grootheden zijn die ook en vooral tussen mensen relevant zijn, dan verschijnt de staat in een geheel ander licht. Die is nu niet langer de grote boze wolf tegen wie die rechten gericht zijn, maar de goede herder die garant staat voor de verwerkelijking ervan. In plaats van een pessimistische een optimistische visie op de staat dus. Van een doctrine die barrières moest opwerpen tegen staatsinmenging veranderde ze in een doctrine die staatsinmenging legitimeerde. Van een liberale in een socialistische doctrine.

Zou het toeval zijn dat deze ontwikkeling samenviel met het ineenstorten van het Oostblok en de aantrekkingskracht die allerlei andere socialistische ideeën – bovenal het marxisme – decennia lang hebben gehad op linkse mensen? Of kan de opkomst van het mensenrechtengeloof verklaard worden uit het feit dat juist op dat moment hele volksstammen hun oude geloof kwijt raakten en op zoek gingen naar een nieuw geloof? Een nieuw geloof, anders dan het oude, maar met een zelfde vertrouwen in Vadertje Staat.

Twee dingen tot slot: ten eerste we moeten het nog uitgebreider hebben over de rol die de mensenrechten inmiddels spelen in het internationale recht, waar ze het begrip staatssoevereiniteit sterk uitgehold hebben. Dat is een wat andere maar even grote problematiek, waar ik op terugkom. Ten tweede ben ik U een nadere verklaring schuldig omtrent wat ik hierboven wat mysterieus 'de rijkdom van het goede' heb genoemd. Ik noem hier slechts één ding als smaakmaker. Wanneer Pufendorf in de 17e eeuw in zijn grote werk *De Iure Naturae et Gentium* te spreken komt over het uiten van een mening, gaat het een heel hoofdstuk lang niet over de daarmee verbonden rechten, maar over ermee verbonden plichten. Dat zet het denken op een heel ander spoor! ■

Juridisch Facultair Maandblad

NOVUM

ZOEKT

**NIEUWE
REDACTIELEDEN**

Het facultair maandblad NOVUM is bezig met een uitbreiding van haar redactie. Wij zijn op zoek naar redactieleden met een brede interesse, een vlotte pen en inspiratie. Ervaring is geen vereiste. Enthousiasme en inzet wel, evenals minimaal een jaar studie-ervaring op deze faculteit. Nieuwe ideeën aangaande de NOVUM zijn bij ons van harte welkom. Daarnaast zien wij als redactie het belang in van een ontspannen sfeer om de creatieve geest te inspireren, wat inhoudt dat we graag vergaderen onder het genot van een drankje, en een etentje samen nooit een straf vinden.

Vragen of direct solliciteren?

**Mail dan naar novum@law.leidenuniv.nl,
onder vermelding van sollicitatie redactielid.**